

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF

BUDAPESTI KIR. E.

1937 APR. 22

ÁTVETVE

KERESZTÉNY SENECA

FEJEZETEK

A KÉSEI HUMANIZMUS EURÓPAI ÉS
MAGYARORSZÁGI TÖRTÉNETÉBŐL

BUDAPEST 1937

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

FIGYELMEZTETÉS.

Amennyiben a cselekmény súlyosabb büntető rendelkezés alá nem esik, kihágást követ el és egy hónapig terjedhető elzárással büntelendő, aki közgyűjteményben őrzött kéziratot, könyvet vagy más tárgyat eltulajdonítás szándéka nélkül, de a kikölcsönzés tekintetében meghatározott szabályok megszegésével elvisz vagy a szabályszerűen kikölcsönzött kéziratot, könyvet vagy más tárgyat a kikölcsönzésre megszabott határidő letelte után felhívás ellenére sem szolgáltatja vissza. (1929:XI. t.-c. 46. §.)

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF

KERESZTÉNY SENECA

FEJEZETEK

A KÉSEI HUMANIZMUS EURÓPAI ÉS
MAGYARORSZÁGI TÖRTÉNETÉBŐL

BUDAPEST 1937

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000895721

Különlenyomat
az *Archivum Philologicum* 1937. évfolyamából

37439

KERESZTÉNY SENECA.

Fejezetek a kései humanizmus európai és magyarországi történetéből.

Ha egy tizenhetedik századi embert megkérdeznének, milyen névben látja megtestesülve az ünnepektől antikvitást, a maga szociológiai-felekezeti helyhez kötöttségének, szellemi forrásvidékének megfelelően más és más neveket válaszolna. Másképpen vallana a keresztény humanista, másképpen a humanista keresztény, másképpen a katolikus, másképpen a protestáns, másképpen a tudós, másképpen a költő, másképpen az életművész és másképpen az elmélet embere. A feleletek alapján hirtelen előttünk állana az antik filozófusok, lírikusok, epikusok, tragikusok, történetírók, szónokok, hadvezérek, államférfiak, művészek beláthatatlan sora: az egész görögség és rómaiság csodálatos pantheonja. Ahány név, annyi történeti evokáció, program, stílus — és életeszmény. De van három név, amely egyetlen választból sem hiányoznék, ezek: Platon, Aristoteles, Seneca. Eleven erejükkel kezdettől fogva részt vesznek a keresztény Európa szellemi életében, intellektuális, esztétikai és etikai világképének megépítésében. Az európai szellem nagy történeti fordulói, szerkezeti és formai változásai, „válságai” és nyugvópontjai, forradalmi és idilljei, az augusztinizmus és skolasztika, a renaissance, barokk, a román és germán klasszicizmus, a középeurópai romantika mögött mindig ott érezni az egyiknek vagy másinak vagy mindhármuknak felzabadtító, fékező, vagy kiegyenlítő szerepét. Vannak barbár korszakok, amikor elhomályosul a fényük, néha századokig nem hallani róluk, de még ilyenkor is ki lehet mutatni atmoszférikus jelenlétüket. Hatásuk mértéke, intenzitása és terjedelme szerint, persze, lényeges különbségek mutatkoznak közöttük.

Platon az első pillanattól kezdve mind a mai napig megtartja a maga meredek, arisztokratikus különállását. Valójában csak végletesen esztétikai-művészi tájékozottságú korokban otthonos, legbensőbb szentélyét, gondolatainak plasztikus zenéjét, sugárzó szépségét nem közelítheti meg más, csak akiben legalább egy szikrája él az antik erosznak, szépségáhítatnak és vérrokonságnak. Még legnagyobb népszerűségének idején, legmélyebb recepciójának európai területén, Olaszországban, Angliában, Németországban, Spanyolországban is csak egy zártkörű, hívó szellemi elitnek nyílik meg a világa; s egyenesen meglepő, hogy még itt is milyen kevés válik belőle közkeletű, elsajátítható irodalomká: az ideák fogalma, az erosz vallása, a platonizmus műnyelve, és ez is sokszor deformáltan, Platon jogutódja, az újplatonizmus révén. Gyakorlati ösztönzést és irányítást nem várhat és nem is kap tőle senki. Még leghalványabb európai formájában is megtart valamit esztétikai gőgjéből, ideáinak transzcendens fényéből. Mindvégig megmarad magasán járó csillagképnek, amelynek pályáját áhítattal, messziről követi a szem, jelképnek, amelyet úgy kell megfejteni nemzedékről-nemzedékre. Aristoteles jóval „földibb” jelenség. Filozófiája egy nagy történeti pillanat érett ajándéka, a görög élet egyetemességéből nőtt ki, akárcsak a Platoné, századok folyamán hal-

latlan formáló erőnek bizonyul,¹ de európai élete mindvégig elvont, elméleti „könyvélet”, igazi hazája a rendszer, az iskola, a könyvtár. Recepciójának föltételei az intellektuális fegyelem, a spekulatív ész, az örök logos. Érvényesülésének köre ilyenformán jóval tágabb, mint a Platoné, de azért mégis határokhoz van kötve.

Harmadik e sorban Seneca;² az ő neve jóideig inkább csak hasonlat, gyűjtőfogalom, amelybe lassanként felszívódik az egész római stoicizmus, Marcus Aurelius, Epiktetos, Cebes gondolati tartalma. Ő nem szorul sem esztétikai, sem intellektuális többletre, hogy minden pillanatban recipiálódhassék. Az antik nyárutó, az érett férfikor, a városi polgár filozófusa. Filozófiájának nincsenek sem metafizikai, sem irracionális örvényei. Minden ízében antropológia: az emberből indul ki, az emberi lét értéke és értelme körül forog, az emberbe torkollik. Nem tűr félreértést, határsértést, de ugyanakkor a törvényes határokon belül teljes szabadságot biztosít az egyénnek. Az antik „virtus”-gondolat, szabadság-fogalom, kötelességteljesítés „magas”-iskolája. A férfias önfegyelem s a heroikus lemondás vallását tanítja. Eszménye — a tranquillitas, az erkölcsi függetlenség, a bölcs ember eszménye — már itt a földön megvalósítható, mielőtt az ember összhangban él a természetével, megismeri s meggyőzi indulatait, követi az erény, a *lumen naturale*, a *ratio* iratlan szabályait, mielőtt ráeszmél az erkölcsi tudat, az értelem autonómiájára, a makrokozmoszt s benne minden teremtettt lényt átfogó gondviselés szerepére. A humanitas, az emberi méltóság, az emberi szolidaritás, testvériség és egyenlőség, a világpolgárság halhatatlan álma, a természetes jog és természetes vallás eszméje a római Stoa köréből indul világhódító útjára. Seneca fogalmainak világa nem zárt, bonyolult rendszer, hanem nyílt, mindenfelől megközelíthető világ: egyre újból meg újból ugyanaz a néhány vezető elv, motívális gondolat vonul rajta végig, mintha csak egyetlen alapszövegnek volnának a változatai. Ezek a változatok

¹ Picavet: *Esquisse d'une histoire générale et comparée des philosophies médiévales*. Paris, 1905. — A. Schneider: *Die abendländische Spekulation des 12. Jahrhunderts in ihrem Verhältnis zur aristotelischen u. jüdisch-arabischen Philosophie*. Münster, 1915. — M. Grabmann: *Geschichte der schol. Methode 1*. Freiburg, 1909. — U. a.: *Forschungen über die lat. Aristotelesübersetzungen des XIII. Jahrhunderts*. 1917. — H. E. Weber: *Die phil. Scholastik des d. Protestantismus*. Leipzig, 1907. — P. Petersen: *Geschichte der Aristotelischen Philosophie im protestantischen Deutschland*. Leipzig, 1921.

² I. Müller: *Handbuch*. VIII. Bd. 2. T. 2. H. 402 ll. — Überweg—Praechter: *Grundriss*, I. 158* ll. — E. Zeller: *Die Philosophie der Griechen*. III. 1. (5. Aufl. von E. Wellmann, Leipzig, 719 ll. — S. filozófiájának legfinomabb elemzése.) — P. Barth: *Die Stoa*. 3., 4. Aufl. Stuttgart, 1922. — A. Weimershaus: *Das stoische Ideal in der Geschichte der Erziehung*. (Zeitschrift f. Gesch. der Erziehung, 1930. 20, 300 ll.) — U. Knoche: *Der Philosoph Seneca*. Frankfurt a/M., 1933. — O. Rieth: *Grundbegriffe der stoischen Ethik*. Berlin, 1934. — O. Regenbogen: *Seneca als Denker römischer Willenshaltung*. Die Antike, 1936, 107 ll.

önállósulhatnak, de önálló életükbe is magukkal viszik eredeti helyük etoszát. Itt van egyik gyökere Seneca belső formájának, szentenciózus, atomisztikus stílusának, amely egyúttal fontos tényezője Seneca későbbi hatásának.

Nincsen antik író, akinek élete-művét olyan könnyen pótolhatnák vagy helyettesíthetnék florilégiumok, kivonatok, mint a Senecáét, a századokig közkézen forgó *Senecae monita*, *Senecae proverbia*, *Notae Senecae*..., *Senecae flores*. Ehhez járul, hogy Seneca minden műve konkrét szociológiai, érzelmi, lelki, személyi vonatkozású helyzetekhez kapcsolódik, minden rendű és rangú embert izgató kérdéseket (élet, halál, lelki nyugalom, szegénység, gazdagság) feszeget, hogy a stoikus konvenciót, az elméletet visszavezeti elemi forrásához, a kiemeríthetetlen élethez, hogy áttüzesíti történeti időpontjának római páto-szával. Innen van, hogy Seneca minden műve, de főleg dialógusai és levelei, ma is az örök időszerűség, a belső tapasztalás, az „élmény” meggyőző varázsával és erejével hatnak. Halálában igazolja Sokrates-szel való rokonságát, s ez a körülmény olyan erkölcsi rangot ad neki a példát kereső utókor szemében, amely valójában meg sem illette, de mindenesetre kiindulópontja lehetett egy időtlen Seneca-kultusz-nak. Mindennek tetejében pedig itt van a Stoa rejtett, termékeny kétlakisága: akárcsak századokkal később a hegelianizmus, kiinduló pontja lehet egyfelől a legvégletesebb idealizmusnak, másfelől a legvégletesebb materializmusnak; egy lépés jobbra, s a szkepticizmusba kerültünk, egy lépés balra, s az epikureizmusban járunk.

A stoikus „desilluzionizmus”, „morbidity”, a hősi lemondás jól illik annak az időpontnak a hangulatához, amikor a Rómagondolat látható impériuma helyet cserél a keresztény gondolat láthatatlan impériumával s megindul az életformák és a világ-érzés „modern” átszíneződése.³ Néhány kései stoikussal és új-platonistával együtt Seneca világítja be az antik-keresztény átmenet félhomályát, csak úgy, mint később a középkor földérfítetlen, ismeretlen századait, amelyekben félszeg „proto-renais-sanceok” és még félszegebb kolostori humanisták gondoskodnak az antik eszmény folytonosságáról. Néhányadmagával feltétlen kegyelmet talál az egyházatyák, apologéták, dogmatikusok szigorú szemében, akik pedig irtózáttal fordulnak el a pogány művészet és szépség veszedelmes emlékeitől. Szent Ágostont ő kalauzolja a szenvedély örvényeiben. Az igazi Seneca már jó-régen egyik eleme Európa szellemi életének, amikor Platon és Aristoteles még arab-zsidó álmodorfóizának korát éli. Sokáig ő az egyetlen igazi antik auctor. Az „athleta Christi” szenvedő alakjának, a vértanúnak, tartásában s cselekvő, profanizált változatának erkölcsi érzületében, a lovagkor mértéktartásában és

³ P. Wendland: *Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum u. Christentum*. (Handbuch zum N. Testament.) Tübingen, I. 2. 16 ll. — H. Kafka—H. Eibl: *Der Ausklang der antiken Philosophie und d. Erwachen einer neuen Welt*. (Gesch. d. Philosophie in Einzeldarstellungen. Bd. 9.) München, 1928. — B. Groethuysen: *Philo-s. Anthropologie* (Handbuch der Philosophie, III.) München, 1928.

fegyelmében könnyű felismerni a stoikus nyomokat.⁴ A renaissance-nak Seneca körül már nem igen akad felfedezni valója. Az ő recepciójának nincsenek ismeretlen fejezetei: szinte szemünk láttára, ellenőrizhető közelben megy végbe. Századok előtt sírjába kíserte az antik városi polgárt, most pedig tevékeny munkatársa egy új polgári életforma, egy új erkölcsi tudat és akarat, egy új keresztény humanitas kialakulásának, úgy, amint kezdeti fokon Petrarca,⁵ Nicolaus Cusanus, esztétikai fokon az olaszok, etikai fokon Erasmus, vele együtt a német és angol erasmisták, a tiszta kereszténység síkjában Zwingli, Melancthon,⁶ a restaurált katolicizmus, Inigo képviselik. Abban, hogy a protestantizmus lassan elhajlik alapítójának első intencióitól, hogy iránya radikálisabbra fordul, igen nagy része van Senecának.

Az antik irodalom minden remekírójának és minden remekművének, azonkívül, hogy a renaissance óta természetes alkotórésze Közép-Európa szellemi életének, időnként megvannak a maga külön renaissanceai: Aristotelesnek a klasszikus (XIII. század) és katolikus meg protestáns új-skolasztikában, Platonnak a XV. és XVI. században, a romantikában, Stefan George körében, általában: a dinamikus korszakokban, az esztétikai megújulás mozgalmaiban, Homerosnak a XVIII., Vergiliusnak és Ovidiusnak a XVII., Horatiusnak a XVII. és XVIII. században... Seneca prózái művei 1475-ben, tragédiái 1484-ben jelennek meg előszörben nyomtatásban. Ettől a pillanattól kezdve állandóan nő a népszerűsége. Külön renaissancea azonban a XVII. század első felére esik. S ez természetes következménye az időpont lélek-és gondolatértéket helyzetének.

A renaissance hallatlan dolgokat ígért: az ember nagykorúsítását, felszabadítását a dogmák és transzracionális hatalmak gyámsága alól, új istenközelséget; az esztétikai értékek, az önmagáért való szépség igazolását; barát-askéta életesszémény helyett egy új, felelőtlenebb érzéki valóságot. Látszatra beváltja ígéreteinek jórészét. Előkészíti a világ felfedezését, a természet meghódítását, kiépíti az értelem új autonómiáját; egy új erkölcs-tannak veti meg az alapjait; Európát visszavezeti legmélyebb antik és keresztény, germán és román forrásaihoz. Ami zaklató kérdéssel s megváltó felelettel találkozunk a következő századok folyamán, azok kivétel nélkül most élik aktualizálódásuk első idejét. Csakhogy a teremtő fejlődés elé váratlan akadályok torlódnak. A régi formák kimerültek, funkcióképtelenné váltak, az újak még csak most vannak kialakulóban, vagy nem képesek megbirkózni a sarkaiból kiforgatott világ atómjaival. Nincsen

⁴ H. Naumann: *Ritterl. Standeskultur um 1200.* (Höfische Kultur. Buchreihe d. Dt. Vierteljahrsschrift, 17. 1929). — V. ö. Hans Freiherr von Campenhausen: *Die Idee des Martyriums in der alten Kirche.* Göttingen, 1936. — E. Przywara: *Heroisch.* Paderborn, 1936.

⁵ P. de Nolhac: *Pétrarque et l'humanisme*². Paris, 1907. I—II.

⁶ V. ö. W. Dilthey: *Gesammelte Schriften*, II. 1921. 153 II.

dogma, amely megolthatná a bizonyosságot kereső, nyugtalan lélek szomjúságát. Platon szépsége, elérhetetlen függőkert, álom és utópia. Aristoteles tüstént cserbenhagyja az embert, mihelyt földi életről, valóságról, gyakorlati kérdések megoldásáról van szó. Ez az izgalmas, formai-szellemi átmenet, a félhomályos korváltás újból Seneca történetfilozófiai időpontja, csak úgy, mint sok száz évvel ezelőtt.

A renaissance óta Seneca a nagy magányosok, egyedüljárók, filológusok bálványá, a rendszeres filozófusok világában azonban csak másodrendű szerep jutott neki Aristoteles és Platon mellett. Most aztán megváltozik a helyzet.⁷ A római Stoa találkozik azokkal az egyetemes racionalizáló erőkkel és törekvésekkel, amelyek a természettudományokhoz igazodva, az autonóm értelem síkjában „more mathematico” és „geometrico” próbálják megépíteni az ember világképét. Akár a test és lélek, a belső tudat és a külső valóság viszonyáról, akár a társadalom, az állam, a vallás jogáról, a fejlődési hatáskör természetéről van szó, mindenütt egy a végső cél: a fogalmak tisztázása, a homály, félreértések eltüntetése, a határsértések kiküszöbölése. Ezen a ponton követendő eszményül állhat a kor előtt a római Stoa fogalmi tisztasága és szilárdsága. Mintha csak valami titkos megállapodásról volna szó, sorra megjelennek a római stoicizmus kézikönyvei és kompendiumai. Alig telik néhány évtizedbe, s úgy tetszik, mintha láthatatlan stoikus áram fogná körül Európát Londontól Párizsig, Béctől Madridig, Svédországtól Lengyelorszáig, Heidelbergtől Bécsig, Prágától Nagyszombatig: egyetlen nemzetfölötti hangverseny ez, amelyben minden kultúrnemzet résztvesz a maga egyéni hangjával s

⁷ A kutatás még nem rajzolta meg a XVI–XVII. századi Seneca-renaissance európai térképét. Dilthey tanulmányai (*Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance u. Reformation*. Gesam. Schriften, II. 1921. Kül. 153 II. és 439 II.) úgyszólván csak a római Stoa egyetemes hatásának főbb középpontjait, útvonalait és fontosabb hordozóit világítják meg. A XVII. század második feléről alig van mondanivalója, éppoly kevéssé, mint az öt kivonatoló P. Barthnak (*Die Stoa*, 193 II.). Szórványos utalások: E. Cohn: *Gesellschaftsideale u. Gesellschaftsroman des 17. Jahrhunderts*. (Germanische Studien, 13.) Berlin, 1921. s. v. Seneca. — A. Hirsch: *Bürgertum u. Barock im d. Roman*. Frankfurt a/M., 1934. — V. ö. P. Thomas: *Sénèque et J. J. Rousseau*. Bulletin de l'acad. Royale de Belgique. Class. des lettres. 1900. N. 5. p. 391. — A. Counson: *L'influence de S. le Philosophe*. Le Musée Belge. 1903, 132. — K. H. Wels: *Opitz u. die stoische Philosophie*. Euphorion XXI (1914), 86 II. — L. Zanta: *La renaissance du stoicisme au XVIe siècle*. Paris, 1914. — Bussan: *Les sources et le développement du Rationalisme de la Renaissance*. Paris, 1922. — R. M. Wenley: *Stoicism and its influence*. Boston, 1924. — K. Borinski: *Die Antike in Poetik u. Kunsttheorie*. I–II. Leipzig, 1914–1924. — W. F. Schirmer: *Antike, Renaissance u. Puritanismus*. München, 1924, 169 II. — F. Neubert: *Das Nachleben antiker Philosophie in der neueren franz. Literatur*. Neue Jahrbücher. 1927, 179 II. — G. Müller: *Höfische Kultur der Barockzeit*. [Höfische Kultur, Halle, 1929.]

mindegyik siet a maga nyelvén megszólaltatni Senecát. Mintegy végszóra érkezik, hogy eleget tegyen formáló, fegyelmező küldetésének. Nincs probléma, amelyet végleg meg tudna oldani, de az élet síkjában, elérhető közelben kipróbált, megnyugtató menedékkal várja az embert. Nem áztatja álmokkal, de megszilárdítja lába alatt a földet, feje fölött az égboltot. Az ellentétek és ellentmondások fölött egy új erkölcsi szolidaritást terem: a „jó európaiak” köztársaságát, katolicitását. Hívó és eretnek, katolikus és protestáns, minden gondolkodó, aki felülemelkedik partikuláris vitákon, dogmán, elfogultságon, aki hisz az emberi értelem egyetemes vallásában, az emberrel együtt született erkölcsi normákban, az emberi lét méltóságában, az emberi természet önálló erejében, az ész szabályozó szerepében; a szabad gondolat vértanúi, a vallási türelem rajongói kivétel nélkül Seneca tanítványai. Amerre járunk, az ember- és lélekismeret, az antropológia és karakterológia, az életművészet új tudományából, az új nemzetközi jogból (Hugo Grotius), a Coornhertek, Bodinusok, Marnixok békevágyából, az Arminiusok teológiájából, a Giordano Brunók heroizmusából, az államreazon olasz, francia, német apostolaiból, az Exercitia Spiritualia szigorú iskolájából, a Charronok, Montaignek bölcsességéből, Descartes lélektanából, Spinoza etikájából, Comenius pedagógiai programjából⁸ kihallani a Seneca hangját. Seneca eljut mindenüvé, ahová Platon és Aristoteles, sőt oda is, ahol Platon elől elzárkóznak, pl. a puritanizmus szépség- és antikellenes világába.⁹ Cromwell a „stoikus virtus” megtestesítője. Miltonnak Seneca a kedves filozófusa. (Az egész angol puritanizmus különben is telítve van stoikus elemekkel.) Leibniznak három antik csillagképe van: Vergilius, Ovidius, Seneca. Az államreazon egyik híres elméletírója, Traj. Boccalini, magát Apollót szemeli ki arra, hogy tolmácsolja Seneca-rajongását: aki örök híre vágyik, az kövesse a Seneca példáját, hozza összhangba a maga életét Seneca könyveivel, a maga műveit S. szavaival.¹⁰

De ezenkívül van még egy másik szellem- és ízléstörténeti mozzanat, amely Seneca javára hangolja az időt. Az osztatlan görög-latin antikvitás eszménye csak a humanizmus kezdeményezőiben, programjaiban él folttalan, félreérthetetlen teljességgel. A renaissance gyakorlati megvalósítóiban, nacionalizálóiban, hol a görög, hol a latin összetevő kerekedik felül. A XVI. század végétől kezdve egyre szembetűnőbb az egyoldalú latin tájékozódás. A XVII. század folyamán az antikvitás fogalma szinte teljesen egybeesik a latinitásával. Közép-Európában most fejeződik be a római jog recepciója. Az egész barokk Róma

⁸ L. D. Mahnke: *Der Barock-Universalismus des Comenius*. Zeitschrift für Gesch. der Erziehung u. d. Unterrichts. 1931, 97 II., 253 II. — 1932, 61 II.

⁹ W. F. Schirmer: *Antike, Renaissance und Humanismus*. 133 II.

¹⁰ Tr. Boccalini: *De Ragguagli Di Parnaso*. Ragguaglio C. Centuria Seconda.

jegyében áll. A katolikus restaurációnak, az ecclesia militansnak, a jezsuita rendnek, a politikai abszolutizmusnak latin a szelleme. A klasszikus építészetben a római stílus, a színpadon Seneca drámáinak pátosza uralkodik. Caesar kultusza most éli virágkorát. Comenius a maga pedagógiai koncepciójában alig juttat szerepet a hellén gondolatnak, annál sűrűbben hivatkozik Senecára. Justus Lipsius, a Stoa megújítója, alig tud görögül. Locke nem akar tudni a görög nyelv tanításáról. Montaigne egyetlenegyszer idézi Homerost, Vergiliust viszont kétszázötvenszer. Nem véletlen, hogy az új-latin költészet, a latin humanizmus és filológia klasszikus hazája, Németalföld, készíti elő Seneca második renaissanceát.

A filozófus Seneca hatását fokozza, erősíti a drámaíró.¹¹ A barokk század nagy tragikusainak, a Corneilleknek, Gryphiusoknak ő oldja meg a nyelvét. Franciaországban korlátlan úr, mindaddig, amíg összeütközésbe nem kerül a janzenizmussal (Pascal).¹²

1. Keresztény Seneca.

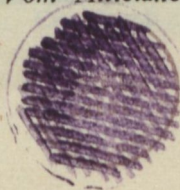
Platonnak, Aristotelesnek le kell mondania egy sereg lényeges antik jegyről, hogy polgárjogot kaphasson a keresztény Európában. A római Stoa a maga egyetemes humanitas-gondolatával, nemzetfölöttiségével, tiszta etikai világképével viszont olyan közel áll a kereszténység szelleméhez, hogy súlyosabb áldozat, deformálódás, alakváltozás nélkül krisztianizálódhatik. Az egész középkor meg van győződve Seneca titkos kereszténységéről, Szent Pállal váltott (koholt) levelezésének hitelességéről,¹³ meg arról, hogy Neróval ő ismertette meg a kereszténységet. Clairvauxi Szent Bernát Seneca-idézettel érvel a kereszties hadjárat megindítása mellett. Dante, Thomas a Kempis, Petrarca, Nicolaus Cusanus, az Ackermann aus Böhmen¹⁴ szerzője olyan magától értetődő természetességgel asszimilálja, mintha nem is választanák el tőle hosszú századok. Sokratesszel együtt egyik őse annak a pia philosophiának, amely a renaissance olasz és

¹¹ V. ö. John, Cunliffe: *The influence of Seneca on Elizabethan tragedy*. London, 1893. — P. Stachel: *Seneca und das d. Renaissance-drama*. Palaestra, XLVI, Berlin, 1907. — E. Jockers: *Die englischen Seneca-Übersetzer des 16. Jahrhunderts*. Strassburg, 1909. — E. M. Spearing: *The Elizabethan translations of Seneca's tragedies*. Cambridge, 1912. James, Hewlett: *The influence of Seneca's Epistulae morales on Elizabethan tragedy*. 1930/32.

¹² F. Strowski: *Pascal et son temps*. Paris, 1907. — W. Küchler: *Blaise Pascal und der Stoicismus*. (Mitteilungen der Freunde des hum. Gymnasiums, Wien, 1923.) — L. még: W. Rehm: *Römisch-franz. Barock-heroismus u. seine Umgestaltung in Deutschland*. German.-Romanische Monatsschrift, 1934.

¹³ V. ö. E. Lienard: *Sur la correspond. apocr. de Sénèque et de Saint-Paul*. (Rev. Belge de philologie. 1933.)

¹⁴ V. ö. K. Burdach: *Vom Mittelalter zur Reformation*. III. 3, 1932. (s. v. Seneca.)

angol platonistái szerint megelőzte a keresztény kinyilatkoztatást, sőt egyenesen előkészítette a kereszténységet. A stoikus etika és keresztény erkölcsi érzület olyan szoros kapcsolatba lép egymással, mint az olasz vagy angol humanisták theologia platonizálásában az „eros” és „agape”, azzal a különbséggel, hogy az utóbbiaknál a hit és tudás áthidalása idővel fikciónak bizonyul, s ők kénytelenek választani egyfelől a tiszta kereszténység, másfelől a tiszta platonizmus között (Bruno). A keresztény Stoa hordozói és megvalósítói nem ismerik ezt a gyöttrő dilemmát, s jellemző, hogy amikor Pico della Mirandola enged Savonarola ostromának s hajlandó kolostorba vonulni, Senecát magával viszi San Marcóba, de Platont kívül hagyja rajta. Elég az hozzá: a két világ között elmosódik minden határ, ami külsőleg abban jut kifejezésre, hogy Senecát ellátják a „keresztény” jelzővel.

Seneca „keresztény” jelzője nem jelent pusztán formai együttélést, nem hasonlat vagy allegória, mint a keresztény Apollo, keresztény Herkules esetében,¹⁵ hanem kölcsönös asszimilálódás, egyezmény. Elhomályosítja Senecában azt, ami kívívóan pogány, viszont teljesen érintetlenül hagyja a keresztény dogmát (ritka az olyan eset, amikor az egyoldalú pogány bölcsesség kerül ki győztesen az egyezményből.) Erasmus szerint a hegyi beszédben a kereszténység találkozik Senecával, Plutarchossal, s bizonyos, hogy amikor Erasmus elfordul az esztétikai jellegű déli renaissancától és életformáló etikai erő rangjára emeli az elméleti humanizmust, erre a forradalmi lépésre a római Stoa buzdítja. Minél jobban távolodunk a renaissance délkörétől, a reformáció misztikus forrásvidékétől, annál jobban elhalványul Platon fénye, annál inkább érvényesül a Stoa esztétikaellenes, rideg erkölcostana. Kálvinnak nincs érzéke az antik világ szépség-élménye iránt, de kiadja Seneca egyik munkáját¹⁶ s élettartásának Seneca szolgál intellektuális hátvédül, akárcsak a Zwingliéné, vagy nálunk a Dávid Ferencének. (A Stoának az a tanítása, hogy a bölcs nem veti meg a földi javakat, de nem is szolgáltatja ki magát nekik mindenestül, mintha támogatná M. Weber-Troeltsch tanítását, amely döntő szerepet juttat a kálvinizmusnak a modern kapitalizmus kialakítása körül.) Justus Lipsius egyenrangúnak tekinti Senecát a bibliával, s nem véletlen, hogy éppen ő meg barokk rokonai, tanítványai, Scioppius, Daniel Heinsius, a francia Du Vair (*La Sainte Philosophie* 1585, *Manuel d'Épictète*, *De la philosophie morale des stoïques*, *Traité de la constance et consolation ès calamitez publiques* 1594) Desmarests de St. Sorlin, De Ryer, G. Boileau, D'Urfé (*Épîtres morales*) vonják le Erasmus

¹⁵ V. ö. Turóczi-Trostler József: *Keresztény Herkules*. Irod. Közl., 1935.

¹⁶ L. *Ann. Senecae senatoris et phil. clariss. libri duo de clementia...* commentarii J. Calvini. 1532. (Corpus Reformatorum, 33, p. 6.)

nagy kezdeményezésének, általában az egész asszimilációs folyamatnak végső következtetéseit morális filozófiában, antropológiában, életszemléletben.¹⁷

Az egyetemes román-germán renaissance óta minden közép-európai nép megéli a maga külön renaissance-át, sorra befogadja az antik világ időtlen szellemi emlékeit és formáit, ha egyébként kívül marad is az antik vérrokonság körén, mint pl. a magyar. A vérrokonság megléte sietteti, hiánya viszont megakasztja, néha századokig késlelteti a receptív folyamatot. Egyetemes, emberi-etikai jellegénél fogva a római Stoa aránylag korán, súrlódás és akadály nélkül talál utat a magyar szellemi életbe. A „középkor össze“ óta fogékony talaj várja. Meghonosodását elősegítik a Cato nevét viselő Dicta és Disticha Catonis.¹⁸ Ez a prózai mondásokból és disztichonokból álló kései antik eredetű (IV. század) gyűjtemény lényege szerint „lesüllyedt“ stoikus anyag, vulgarizált filozófia, élet- és erkölcsstan, művelt társalgó, már a középkorban minden ember kezeügyébe eső lecke, tanítóköltők, konvencionális bölcsesség, józan-okosság, mértéktartás forrása. Nincsen egyetlen darabja, amely ne Seneca, Marcus Aurelius vagy Epiktetos gondolataiból kopott volna súlytalan közhellyé. Sorra bejárja a középkori „világirodalom“ minden nemzeti tartományát, mindegyikben találkozzunk a nyomaival.¹⁹ Erasmus neve véglegesen megszilárdítja tekintélyét s törvényesített tankönyv jellegével ruhazza fel. Az Erasmus recenzióján alapul a Cato első magyarországi kiadása, a Honterusé, és első magyar fordítása (Libellus elegantissimus, qui inscribitur Cato de praeceptis vitae communis... Debrecen, 1591), csakúgy, mint a későbbi latinszövegű, két- (latin-magyar) és háromnyelvű (latin, magyar, német) Catók hosszú sora. Nemzedékek, nemesek és polgárok, litterátusok és féllitterátusok forgatják, tanulják könyv nélkül, idézgetik, utánozzák Cato jeles mondásait, főleg XVII. és XVIII. századi didaktikusaink. A magyar gondolkodás és nyelv kifejező készsége is hasznát látja a lapidáris forma és lapidáris gondolatok meghódításáért folyó küzdelemnek. De a legmagasabbrendű, „tisztá“ Stoa szelleme is idejekorán jelentkezik Epiktetos Enchiridionjának magyarországi kiadásával,²⁰ amely

¹⁷ L. Neubert, *Neue Jahrbücher*. 179 II. — V. ö. A. Desjardins: *Les sentiments moreaux au XVIe siècle*. Paris, 1886. — R. Radouant: *G. du Vair, l'homme et l'orateur*, 1909. és a *Traité de la constance* új kiadását. (Flach et Funck-Brentano, 1915.)

¹⁸ L. a következő jegyzetet.

¹⁹ V. ö. Fr. Zarncke: *Der deutsche Cato*. Leipzig, 1852. — U. a.: *Beiträge z. mlat. Spruchpoesie*. Ber. d. Kgl. sächs. Gesellsch. der Wissenschaften, 1863. Bd. 15. — Némethy Géza: *Cato bölcs mondásai*. Budapest, 1891. — J. Nève: *Catonis Disticha, Facsimilés, Notes, liste des éditions du XVe siècle*. Liège, 1926. — W. Mitzka: *Die deutschen Cato-Dichtungen des Mittelalters*. Zschr. f. d. Ph. 1929, 54. 1 II.

²⁰ Epicteti *Philosophi Stoici Enchiridion, in quo ingeniosissime docetur, quemadmodum ad animi tranquillitatem, beatitudinemque praesentis vite perueniri possit*... Claudiopoli... 1585. Új kiad. 1592.

Hieronymus Wolf mértékadó latin fordításán (1563) és Thomas Naogeorg (1554) kommentárján alapul. „Si omnes eas, quibus ad huius felicitatem vitae perveniri posse putatur, vias persequaris, nullam tandem aliam invenies, quam Stoicorum ἀπάθειαν” hirdeti a kiadó Christianus Franck, kolozsvári unitárius tanító előszava. Epiktetos mellett felbukkan a stoikus-epigon Cebes tabulája²¹ és csakhamar Seneca is megjelenik a színen.

A kódexek korának Seneca-törmelékeiből, a protestáns-kor épületes, prédikációs, vitatkozó irodalmának Seneca-idézeteiből össze lehetne állítani a római Stoa Vulgatáját. Csak-hogy Seneca itt alig egyéb tekintélyes antik példánál, adatnál, dialektikai eszköznél, s magában véve nem bizonyíték az idézők stoikus érdekeltsége mellett, ahogy a platonizmus műnyelvének, vagy egyik-másik elemének véletlen használata sem avat senkit platonikus költővé. Természetesen kivétel is akad. Dávid Ferenc belső metamorfózisának s egyoldalú vallásos hősiségének egyik hajtóereje a Stoa. Dudith András a maga felekezeti vitákon felülemelkedő keresztény humanizmusával ellentmondás nélkül illeszkedik bele az új-stoikus európai köztársaságába. Vagy, a XVI. század legtájékozottabb, leggazdagabb magyar idézője Bornemisza Péter. Nincs egyetlen mozdulata, alig van lépése, hogy ne igazolná, ne törvényesítené a biblia, egyházatyák, nagy protestáns kortársak, pogány bölcsek és auktorok nevével. De akinek jó és iskolázott a hallása, tüstént észreveszi azt a nyomaték-különbséget, azt a helyi pátoszt, amely az idézés módjában megnyilvánul. A keresztény írókat közvetlen forrásokból ismeri. A pogányok jórésztét, az antik pantheont mintegy madártávlatból, rendszerint másod- vagy harmadforrásokból idézi. Sokrates, Platon, Aristoteles, Pindaros... csupa fényes és nemes név, halhatatlan kísértetek. Bornemisza félszegen, tartózkodó, elhárító tisztelettel köszönti őket. De tüstént csökken a disztancia, melegebbre, meghittebbre fordul a hangja, mihelyt Senecáról beszél. A többiekben a tanukat becsüli; Senecában a rokonembert, a pogány-keresztényt; együttlélekzik vele, egy síkba állítja a maga keresztény tekintélyeivel. Legfőbb jó, önfegyelem, béketűrés, nyugalom, mulandóság, halál, keresztény heroizmus, keresztény méltóság, keresztény erény... ebben a motivális körben járnak Bornemisza legszebb, legemberibb és legegyetemesebb prédikációi. Allandóan éreztetik Seneca közelségét. Jellemző, hogy abban a sokat emlegetett beszédében, ahol elhárítja magától a „pogány útálatosságokat”, a többi bölcs mellől hiányzik Seneca neve.²² Viszont Seneca szellemében beszél fősვნységéről, béketűrésről, indulatok meg-

²¹ *Cebetis Tabula. Graece et Latine*, Coronae. (XVI. sz.). — V. ö. J. Trausch: *Schriftstellerlexikon der Siebenb. Deutschen*. III. 477 l. — Szabó Károly: *Régi magyar Könyvtár*, II. 1885, 83 l.

²² *Predikáció, egész esztendő által minden vasnapra rendeltetett Euangeliomból*. Iratot Bornemisza Peter által. Detrekő, 1584. CCLXXXa.

fékezéséről. Egyízben szemlét tart a legfőbb jó antik eszményei, a mértéktartás, hősiség, nyájasság, bátorság, önfeláldozás híres antik példái fölött; a szemle végén a Stoát is útba ejti, anélkül, hogy azonosítaná magát vele.²³ De van egy prédikációja a halálról: ez az első hangján kezdve az utolsóig Seneca pesszimiztikus bölcseségének a visszhangja s egyúttal Seneca korai magyar recepciójának legszebb nyelvméleke.²⁴

A régi szent emberek s értelmes pogány bölcssek sok szép különb drága szókkal emlékeznek halandó voltukról s az egész világ mulásáról. A halál előtt minden rendű és rangú ember egyforma... „Meeg amaz Pogan Bölcz- is Seneca ezt írja: Az Halal nemellyeket szinten leg szebb viragaba szakaszt le... Nemellyt etel között: Nemelt aluuo agyaba öl meg. Hol vagyon olly barlang, olly rőytec, hol olly meely auagy magas hely, olly gyönyörűség es nyugodalom, Holott az Halalnac faydalma nem rőttenene? Ismet: Az elet es az Halal szerrel iaar. Az mit epit az Elet, azt elbontya az Halal. Mind az egesz emberi nemzetbe valami vagyon, auagy leszen, Halal ala vettetet. Minden helyec es kolczos varosoc el pusztulnac, minden frissen epitet hazac el bomolnac, es czac az hirt haluan kerdezic, hol volt, kie volt, es houa lett: kic, uagy had miatt ualo haboruba, uagy bekesegben ualo röstsegeben mind semmie lesz nec. Ismet: Senki nints olly tudatlan, ki nem tudna, hogy neki ualaha meg nem kellene halni, De megis midőn az halalhoz közel iut, czauarog, busong, ordit, iaygat. Mit sirsz nyauualas? Mit rikoltasz? mindenec tartoznac ezzel, te is odamegy az houa egyebec mennec, ugyan erre születel uolt, Atyadon is ez törtint, Anyadon- is, ősóden- is, es az dedősóden is, ez lett minden előttd valokon, ez lesz minden utannad valokonn- is, Gondolsza Menyi nep ment előttd, menyi megyen utannad. De te mondanad: Batrabban szenvednem, ha uelem együtt sokan halnanac. Vay ki sokan ezen szem pillantasban ez uilag szerte, külömb külömb keppen meg halnac. De te nem ueltede, hogy ualaha hozza kellene iutnod, a ki felé mindennap menten megy uala. Illyen emlekezete uolt Senecanak az Pogan Bölcznec az ő irasaba, az halalról.“

A németből, latinból fordított vígasztaló és fons vitae irodalom a XVI.²⁵ század óta kiapadhatatlan stoikus-platonikus-anyaggal (Seneca, Boethius) táplálja a magánáhitatot. Az osztatlan Seneca filológiai hiteles forrásaihoz és szövegeihez csak nagy kerülővel visz az út. Igaz, hogy a magyar származású Mattheus Fortunatus már a XVI. század elején kiadja Seneca természettudományi művét,²⁶ ezzel Seneca első modern kiadójának sorába emelkedik, de Magyarország szempontjából kiadásának inkább csak akadémikus jellege van. Idehaza egyelőre csak

²³ *Predicatioc*, CCCCCXIIIX.

²⁴ *Predicatioc*, CCCCCIXXII. Az halalrol. V. ö. Seneca, Ep. 67, 72.

²⁵ L. P. Althaus: *Forschungen zur evangelischen Gebetsliteratur des 16. Jahrhunderts*, Gütersloh 1927. I; Thienemann Tivadar: *Irodört. Közl.*, 1922. XXXII. 72 ll.

²⁶ L. *Annali Senecae Naturalium Quaestionum Libri VII.* Matthaei Fortunati in eosdem libros annotationes... Venetiis. MDXXII. (V. ö. Weiss Rezső: *Mattheus Fortunatus*, EPhK. 1888, XII. 346 ll.) Új kiadása Erasmustól (1529). M. Fortunatus 1528-ban halt meg Egerben.

az ál-Seneca-irodalom legnépszerűbb termékeinek akad kiadója az erdélyi százszok reformátorában, Joh. Honterusban,²⁷ aki különben is megfordul az antik világ legtöbb provinciájában.

Seneca népszerűsítése, „európaizálása“ körül nagy szerepe van egy új florilegiumformának, amely az Erasmus nevével indul hódító útjára.²⁸ Erasmus gyűjteménye nem áll összefüggésükből kiszakított elszigetelt szentencia-atómokból, mint középkori ősei, hanem a levelekből s a fontosabb dialógusokból állítja össze Seneca morális filozófiájának lényegét, „succus“-át, azt, ami a legjobban, leghatásosabban szolgálja a keresztény humanizmus erkölcsi programját. Az emberek kapva-kapnak rajta, mint mindenben, ami az Erasmus kezétől származik. Mindenfelé utánozzák, kisajátítják, így a német Joh. Chrysostomos (L. Annaei Senecae Epistolarum Ad Lucilium Flores, Ita Selecti, Ut Ad Formandos Puerorum Mores Utiliter in scholis proponi possint... Moguntiae MDLIX). Juan Martin Lopez spanyolra fordítja²⁹ s ezzel újabb lendületet ad hazája régi Seneca-kultuszának. Erasmus anyagával és szempontjaival dolgoznak a Flosculi Senecae (H. n. 1562) és elterjedt családjuk.

Erasmus hatása alatt áll Honterus munkatársa, Wagner Bálint is.³⁰ Ő fogadja magába elsőnek Seneca egész világát. Jó sokáig ő az egyetlen magyarországi humanista, akinek nemcsak gondolkozásán, hanem tartásán is meglátni, hogy elsajátította a római Stoát. Önállóan kompilátor, mint Erasmus legtöbb tanítványa, de mindezt ellensúlyozza antikizáló áhítata és pedagógiai szenvedélye. Meleg barátság köti Melanchthonhoz és Joachim Camerariusshoz. Az 1544-ben megnyílt Honterus-iskolának ő az első rektora. Kiadja az Újtestamentumot görögül és latinul, jólimeri Aristotelest, Platont, Cicerót, a germán humanizmus didaktikai-költői irodalmát, de mértékadó antik írója, főforrása Seneca. Három szentencia-gyűjteményt állít össze a műveiből Erasmus szellemében³¹ s módszere szerint. De egyéb gyűjteményeiben

²⁷ *Lucii Annaei Senecae De Quatuor uirtutibus Liber unus*. Eiusdem De Moribus. Lib. unus. MDXXXIX. Brassó.

²⁸ Előttém a következő kiadása: *Flores Lucii Annaei Senecae... selecti ex omnibus illius operibus per D. Erasmum...* Parisii, 1534. Magyarországi kiadása: L. A. Senecae Philosophi Flores sive Sententiae. Jaurini, 1746.

²⁹ *Flores De L. Anneo Seneca, Traduzidas De Latin En Romance Castellano*, por Juan Martin Cordero... En Anvers... 1555 (Plantin).

³⁰ L. A. D. B. 40, 584 l. — H. Schuller: *V. W., ein siebenbürg-sächsischer Schulmann im 16. Jahrhundert*. (Mitt. der Akad. zur wiss. Erforschung u. z. Pflege des Deutschtums. D. Akademie, 1934. 3. 351 ll. — U. a.: *V. W. als didaktischer Dichter*. (Siebenb. Vierteljahrsschrift, 1934, 77 ll.)

³¹ *Insignes ac elegantissimae Sententiae ex L. Annaei Senecae ad Lucilium Epistolis, caeterisque eiusdem autoris scriptis selectae et in usum studiosae iuuentutis editae*. Coronae, 1555. — *Sententiae insigniores ex L. A. Senecae. Libris de Ira*. Coronae. — (1555) — *Elegantiores Sententiae ex L. A. Senecae Libris de Beneficijs, selecte in usum studiosae iuuentutis*. U. o., u. a. — Hasonló szellemű: *Medicina Animae tam iis*

és kompilációiban, mindenekelőtt a *Praecepta vitae christianae*³² disztichonjaiban, a hozzájuk függesztett epigrammákban is Seneca frazeológiájára, Seneca bölcsességére ismerünk. A különbség mindössze annyi, hogy Wagner a keresztény-pogány összetevők egyeztetésénél, hol az egyiket, hol a másikat juttatja jobban érvényre. Az eredmény azonban minden esetben ugyanaz: itt is, ott is a keresztény stoicizmus gondolatkörében járunk. Wagner nem győzi kiemelni a betegség és szerencsétlenség gyógyító hatását, az állhatatosságot. A tevékenység a bűn legjobb ellenszere. Az ember ne legyen se kapzsi, se lusta, tartson mértéket, kerülje a test gyönyörűségeit, fegyelmezze indulatait. Ismerje meg önmagát, ez az első feltétele annak, hogy belássa hibáit. Aki bírálja önmagának, az kegyelmet talál Isten előtt. Tartson ki szilárdan a jó mellett. Gyakorolja az erényt. Ne gondoljon a külső világgal, csak a lelkével, ne törődjék a nagy tömeg véleményével, rágalmazással, irigységgel. Gazdagság, testierő, szépség kevesebb boldogságot szerez, mint a szellem és jámbor érzület. Az erény örökkévaló, elpusztíthatatlan kincs. De el kell sajátítani. Követni kell a nagy férfiak példáját. Az erénnyel együttjár a filozófia. A bölcs ember nyugodtan tűr bánatot és fájdalmat. Él az idővel. Nem fél a haláltól. Csakhogy a filozófia egymagában nem tesz boldoggá, párosulnia kell a hittel. Az ember vesse alá magát Isten akaratának, igyekezzék hasonlóná lenni hozzá. Isten szava megerősíti a lelkét, akárcsak testét a bor. Merüljön a Szentírásba. Isten előtt valamennyien egyformák vagyunk. (*Imagines Mortis*.) Csupa olyan hang és motívum, amilyenekkel Seneca német tanítványainál, Stigeliusnál, Joach. Camerariusnál, Georg Fabriciusnál, vagy az erdélyi Schesäeusnál³³ találkozunk.

A Stoa recepciójának második fejezete a belga Justus Lipsiussal (1547—1606) kezdődik. Lipsius³⁴ a maga következtetlenségeivel, nyugtalanságával mindenképen új típust képvisel. Néha már-már elmerül a mindenfelől rászabaduló barokk irracionalitás hullámaiban. Katolizálása európai szenzáció: vele kezdődik az európai híres konverziók hosszú sora. Természetes, hogy stoicizmusa is modernebb, érzelmesebb minden eddiginél. Gondolkodónak nem új. Embernek nem mély. De kitűnő szeme van időpontjának szellemi követelményei és szükségletei iránt. Szövegkiadásaiival (Tacitus, Seneca, Val. Maximus) úttörő munkát végez. Az elsők közé tartozik, akik az új machiavellista államrezont, az új antropológia és lélektan eredményeit összekötik a Stoával. Seneca-breviáriuma³⁵ szórul-szóra egyezik az

qui firma, quam qui adversa corporis valetudine praediti sunt... Coronae, é. n.

³² *Imagines mortis selectiores... Item. Praecepta vitae Christianae, et alia quaedam Epigrammata, Carmine Elggiaco. Coronae... 1557.*

³³ H. Schuller: *Die Reden des Chr. Schesäus im Lichte der hum. u. reform. Rhetorik.* Archiv für. siebenbürg. Landeskunde, 1931. Bd. 46. 486 l.

³⁴ V. ö. Ch. Nisard: *Le triumvirat littéraire.* Paris, 1852. I II. — E. Amiel: *J. L., un publiciste du XVIe siècle.* Paris, 1884; *Van der Haeghen: Bibliographie Lipsienne.* Gent, 1888. — *Nieuw. Nederl. Biogr. Woordenboek.* 1914. III. p. 775. — Zanta i, m. 151—240. l.

³⁵ Elöttem a következő magyarországi kiadása: *Justi Lipsii Flores Senecae ex L. A. Senecae philosophi epistolis et libris philosophicis*

Erasmus Flores-ével, de Lipsius még csak utalni is elfelejt nagy ösére. Eljárása teljesen kimeríti a plágium fogalmát. Nemcsak Erasmus nevét homályosítja el munkájával, hanem az igazi Senecát is feleslegessé teszi vele. Filozófiai főművében (*Manuductio ad Stoicam Philosophiam*. Antverpiae 1604) modern szemmel elsőnek jelöli ki a Stoa történeti helyét a görög filozófiai iskolák és rendszerek között, szerepét a modern gondolkodás világában. Az antik filozófia csúcspontja a Stoa: két prófétája van, egy pogány: Seneca, egy modern keresztény: Justus Lipsius. Bámulja Aristotelest, Platont, de szeretete, áhítata a Senecáé. Már-már mitosz, mágikus erő rangjára emeli a bölcsességét. (*Manuductio Lib. I. Dissert. XVIII*: Seorsim Seneca laudatus, Scripta apud eum maxime et purgata etiam obiter a calumniis Vita; Diss. XIX. Epictetus item laudatus, verbis parcius, largiter iudicio et admiratione.) Nem győzi egymáshoz mérni a két világ erkölcsi formáját, összeegyeztetni, ami ellentét, ellentmondás adódik közöttük, főleg azokon a pontokon, ahol legtöbb alkalom nyílik vitára, kritikára, így a száanalom és megbocsátás, gondviselés, szabadakarat és determinizmus, az affektusok és az apathia körül. Seneca erkölcsstanából építi meg a maga erkölcsi világképét. Az ő vonásaiból állítja össze az igazi bölcs eszményét, amelyben nemcsak egyezményre lép egymással, hanem kölcsönösen át is hatja egymást Stoa és kereszténység. (Paradox. I—XIV.)

Lipsius mozgalmas élete folyamán gyakran kerül abba a helyzetbe, hogy kipróbálja a Stoa menedékértékét, gyógyítóerejét. Ilyen megélt, gyakorlatba átültetett stoicizmussal találkozunk legszemélyibb, leglíraibb művében, a *De Constantia* két könyvében (1585). Akkor írta, amikor kénytelen volt elhagyni hazáját s Ausztria fővárosába, Bécsbe vetődött. Hősi lírizmusával Boethiusra emlékeztet. A munka formája szerint párbeszéd. Hordozói a száműzött Lipsius és barátja, Carolus Langius, a legjobb, a legtudósabb hazafi, aki szeretettel fogadja házába és jó tanácsokkal vigasztalja: Az ember hiába hagyja el hazáját, önmaga előtt képtelen menekülni. Aki beteg lélekkel bujdosik, mindössze egyik országból a másikba hurcolja betegségét, de nem tud meggyógyulni. Belső nyugtalansága nem marad el tőle soha. Mindenütt velemarad útítársa, a megvesztegetett és a megvesztegető lélek. Hiába a kies mezők, hegyek, völgyek, folyók, képek és emberek, Bécs vára, a magyar Kánaán, a folyók „atyja“, a Duna, ezer szépség és változatosság, ha nem törekszünk belső nyugalomra: állhatatosságra. Az állhatatosság pedig nem egyéb, hanem a lélek változhatatlan, igazi bölcsesége, amelyet külső esemény, vakszerencse sem el nem fújhat, sem el nem nyomhat. A bátorság viszont az az erő, amelyet nem az opinio, hanem

excerpti, atque in gratiam veteris sapientiae amatorum, secundum editionem Hollandicam recusi. — Posonii, MDCCXLVI. — Újabb kiad.: *Flores Senecae ex... epistolis et libris philosophicis excerpti.* Posonii, 1760. — Egy XVIII. sz. eleji kivonata — amelyre Eckhardt Sándor figyelmeztetett — az Egyetemi Könyvtár kéziratai között: *Selectiores Sententiae L. Annaei Senecae... Opera et studio R. P. Francisci Orosz. ord. S. Pauli I. Eremitae.* [Jelzete 17. 5.]

a ratio és értelem oltott az ember lelkébe. Az állhatatosság szabaddá teszi; ha elesik, felemeli, ha megtántorodik, erőt önt beléje, ha bajba kerül, megvigasztalja, sőt a halál küszöbéről is visszatéríti. Megvédi a bánat és csüggedés ellen, beláttatja vele, hogy a bajok és csapások szükségeseek és elkerülhetetlenek...

Justus Lipsius közönsége a protestáns és katolikus Európa, benne Magyarország. *Manuductiója* nálunk is száz meg száz hívőt szerez Senecának. Laskai János ecsedi református pap lefordítja Lipsius *Politikáját*³⁶ s az *Állhatatosságról*³⁷ szóló művét: tartalmuk hamarosan szétárad a magyar irodalom ereiben. Történetírók, politikusok sűrűn idézik Lipsiust; a XVII. század magyar politikai, szociológiai tudományának ő a legtekintélyesebb forrása. Zrínyi Miklós elképzelhetetlen nélküle, csakúgy, mint Pázmány Péter vagy Bethlen Gábor. Történeti-politikai példatárát háromszor adják ki a barokk században,³⁸ antikizáló mintalévelgyűjteményét pedig egyszer.³⁹ De még a korai és kései fölvilágosodás is szívesen keres nála tájékozódást és útbaigazítást.⁴⁰

A humanista közvélemény Justus Lipsiusban látja a Stoa igazi megújítóját és mértékadó közvetítőjét. A többi keresztény stoikus, koraiak és késeiek, Casp. Schoppe (Sciopius), Claude Saumaise (Salmasius), Jul. Caesar Scaliger, Daniel Heinsius, Thom. Gataker, Gerh. Joh. Vossius, csupa nagy és tekintélyes európai név, meg sem közelítik nemzetfölötti hatását. Sőt a katolikus országokban valóságos egyeduralmat gyakorol, amiben nagy része van konverziójának és jezsuita kapcsolatainak. A protestáns Európában, legalább egyideig, Joseph Hall (1574—1656) angol püspökkel⁴¹ kénytelen megosztani ezt az egyeduralmat. Hall, „Anglia Senecája“, szatirikus költő, számtalan nálunk is elterjedt s nálunk is ható épületes könyv írója, a század elején megjelenő morálfilozófiai könyvében (*Coelum in terra, hoc*

³⁶ *Justus Lipsiusnak a polgari tarsasagnak tudomanyarol irt hat könyvei. Mellyek kivált-képpen a Fejedelemségre tartoznak...* Bartfa, 1641.

³⁷ *Justus Lipsiusnak az Alhatatossagrol Irt Ket könyvei...* Debreczen, 1641.

³⁸ *Monita et exempla politica. Libri duo. Qui virtutes et vitia spectant...* Tyrnaviae, MDCXCVIII. — *Monita et exempla politica*, U. o., u. a. — *Monita et exempla*. U. o. MDCC.

³⁹ *Epistolica institutio. (Orator extemporaneus; seu artis oratoriae breviarium bipartitum...* Accessit nunc in finem J. Lipsii Ep. Inst.) Varadini, 1656.

⁴⁰ A *Monita et exempla*-nak három magyarországi kiadása jelenik meg a XVIII. század folyamán: Tyrnaviae (1723); Budae (1750); Agriae (1758); a *De constantiá*-nak egy (Cassoviae, 1731); a *Politica*-nak egy: *Politicarum, sive civilis doctrinae liber III.* (Tyrnaviae, 1724). A *De constantiá*t magyarra fordítja Boda József (Pest, 1808).

⁴¹ L. *Dictionary of National Biography*. Vol. XXIV. 75 ll. — K. Schulze: *Die Satiren Halls*. (Palaestra 105.)

est Seneca Christianus)⁴² Senecát mindenestül lefoglalja a kereszténység számára. Ezúttal nemcsak a két etosz összeegyeztetéséről, kölcsönös átítatódásáról, vagy együttéléséről van szó, hanem arról, hogy Seneca összeolvad a keresztény érzülettel. Hall könyve elindul a nagy könyvsikerek útján, fordítók, utánpótlás kezebe kerül. Kezdetét veszi a keresztény Senecák divatja. A régi florilégiumokat, szentenciagyűjteményeket sorra átkeresztelik: mint annyiszor, a cím varázsa ezúttal újra fontos ízléstörténeti tényezőnek bizonyul.

A német nyelvterületnek s vele együtt a Habsburg-impérium alá tartozó országoknak van egy külön *Seneca Christianusa*. Joh. Baptist Schellenberg⁴³ jezsuita (1586—1645) írta.

Schellenberg *Senecája* (1637)⁴⁴ formailag az Erasmus—Lipsius-féle florilégiumok családjához tartozik, de kizáróan a levelekre szorítkozik. A levelek gondolati tartalmát kristályosítja ki 38 fejezetben olyan elvek és szempontok szerint, amelyek szilárd, erkölci koordináta-rendszerrel látják el a lét és nemlét, a mulandóság és örökkévalóság végletei között tévelygő, habozó, kishitű embert. Kioktatja a magány és a csend, a szenvedések nevelő szerepéről, a gondviselés funkciójáról, a világ célszerű berendezéséről, a magabaszállás, önismeret, önfegyelem és önuralom, állhatatosság fontosságáról. Utbaigazítja, hogyan állja meg a helyét jósorsban, balsorsban, életének emberi és isteni vonatkozásaiban, hogyan tanulja meg fölébelyezni a lélek nyugalma, belső boldogságát a testi örömek és gyönyörűségek külső boldogságának. Semhol semmi kétely, semmi problematika, semmi nyugtalanító pogány csökevény. A bölcs lemondás, a heroikus erény, a természetes élettartás, a legegységesebb erkölcsi humanitas szelleme hatja át a könyv minden sorát. Schellenberg kompendiuma összesűriti Seneca szövegét, átcsoportosítja gondolatait, de az apodiktikus mondatok antik szerkezetén, belső formáján nem változtat. Nem ismer dogmatikus vagy felekezeti fenntartást. Magasabb

⁴² Előttém a következő kiadása van: *Coelum in terra hoc est Seneca Christianus de vera tranquillitate animi libellus plane aureus*. Autore... Josepho Hallio Interprete Everhardo Schuttenio. Amstelredami 1623. Hall hatása alatt áll Aegid. Strauch (*De Senecae Christianismo*. Wittenberg, 1668). V. ö. *Le Senèque Chrestien, ou se voyent le divers effets de la vie et le moyens de bien moeurs... Le tout à limitation de Senèque payen...* Paris, 1610.

⁴³ L. Sommervogel: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. T. VII. (1896) p. 1741—42.

⁴⁴ *Seneca Christianus id est Flores christiani ex L. Ann. Senecae Epistolis collecti et in 38 capita digesti*. Augustae Vind. 1637. Új kiadásai: 1639, 1645, 1769. Következő német fordításait ismerem: 1661 (Butschky v. Rutinfeld), 1670 (Frankfurt) Graf von Hufstein 1730 (Frankfurt), 1783 (Kempten). — E kiadással egy évben jelent meg ugyancsak a Schellenberg tollából: *Seneca Christianus collectus e Senecae sententiis ad mores instituto christianae perfectionis formandos*. Augustae 1637.

fokon ugyanazt a pedagógiai funkciót látja el, amelyet elemi fokon a „bölc” Cato. S jellemző az európai irodalmak egyessé-gére, hogy néhány évtized alatt utánnyomatok, fordítások révén a világiak erkölcsi bibliájává válik. A XVII., a XVIII., sőt a XIX. században is rendszerint együtt adják ki szellemi rokonaival, Epiktetossal, Cebesszel, Plutarchos válogatott mondásaival. Mindenütt fogékony légkör várja. Magyarországon is. 1660-ban megjelenik Löcsén a *Seneca Christianus* 1645-i luzerni kiadásá-nak szöveghű utánnyomata,⁴⁵ s ezt a század végéig még két magyarországi kiadás⁴⁶ követi. De néhány évvel előbb Kéri Sámuel ferencrendi szerzetes magyarra is lefordítja.⁴⁷ Ezzel el-jutottunk a mélyebb, bensőségebb Seneca-kultusz első magyar fejezetéhez. Kéri fordítása különben is döntő esemény a keresz-tény humanizmus magyarországi történetében: magyarul tolmá-csolja a római Stoát a latinul nem értő iskolázatlan laikusoknak; elsőízben szólaltat meg magyar nyelven összefüggő antik filozófiai szöveget. Kéri maga is tudatában van vállalt feladata „történeti” jelentőségének. E tudat pátosza megneemesíti, sőt már-már mű-vészi áhítattal itatja át pártfogójához, Battyányi Ádám generális-hoz írt ajánló levelét:

— Titkos Mágnes követ akarok Nagyságodnak bé-mutatni, s olyyat pedig, mely idegen földön termett, és a mi földünkre származott; azaz: egy pogány Philosophus-tól irattatott Keresztyén tudománt. Ezt mások diákul, Senecam Christianum, én magyarul, Keresztyén Senecának neve-zem; azért tudni illik: hogy amaz híres régi Philosophusnak, Senecanak írásiból, mint valami szép virágok és tiszta buzaszemek, az boytorján és konkoly közül ki-választatván és öszveszedettettvén, e kis kévécz-kebe köttettek. Sok tartományok bővelkedtek ezzel a titkos mágnessel, Chak Magyar-Ország Tartományi szükölködtek enélkül. azaz: ez a könyveczke Diak; Olasz; Német, etc. és más-féle nyelveket tudott, de mind eddig-is nem ismerte a magyar nyelvet... Értvén Nagyságod fülheggyl e kis könyveczkének formáját, tulaýdon maga indulattýából kívánta ezt magyar nyelvre fordítani, hogy így a magyar vitézlő rend-nek nem chak az külső, hanem az belső lelki vitézségre is, mint igaz vezér, utat mutatna. Czevegjen azért akar-ki a mit akar, és mossa untig nyelvét... Nagyságod: Adgyon szállást a Nero Császár Udvarából számkí-vetett bölc Philosophusnak: Fogadgya- be Udvarába a feslett-ségeket Zabolázó Keresztyén Senecá-t.... Hasonló Seneca tisztelet jel-lemzi az Elöl Járó Beszéd-et. Két dologról akarja értesíteni az olvasót: Első. Tudgyad: L. A. Seneca Philosophus, minden világi bölcheknek (könnyen) Feidelme leveley Virágít már- régen Sok tudós bölchek kezei-ben forgani, de az tudományra nem szintén rövid és által ut mutató

⁴⁵ *Seneca Christianus, Id est Flores Christiani, ex Annaei Senecae Epistolis collecti, et in 38. Capita digesti. Permissu Superiorum editi Lucernae 1645. apud Davidem Hautti, nunc denuo recusi Leutschoviae ... 1660.*

⁴⁶ *Seneca Christianus Id est: Flores Christiani ... Tyrnaviae, 1696.*
— *Seneca Christianus* u. o. 1700.

⁴⁷ *Keresztyen Seneca, Az az Lucius Annaeus Seneca, Leveleiből ki-szedetett, És XXXVIII. Részre osztatott Keresztyeni virágok ... Bécs, 1654.*

jo rendel. Mellyekből a szélyyel el-hintett főbb sententiákat ki-válogatván, bizonyos részekre osztottuk, és uy móddal homlokoztuk- meg, s, ugy read malosául köszönnük. Valamit pedig itt olvassz... mind Senecáé, s, azt e három levélbe (a mint szokás mondani) mint valami kised kenet-tartóba, munkás fáradsággal foglaltuk. Második. Mivel Senecát, ékes szollással legdichéretesbnek, és a joságas chelekedetekben-valo, szorgalmatosságával, chak nem Keresztyénnek lenni, a régiek és a Szent Atyák S. Hiero. de Scriptoribus Eccles. Linus Pont. de passione S. Pauli. S. Aug. Epist. 53. ad Macedon: et Lib. 6. de Civit Dei. Cap. 10. egyenlő értelemmel tanáchohlyák, s, legelsőbbben-is Sz. Hieronymus Doctor, kinek szavait itt előszámlálom. A kit (ugy mond) nem tennék a szentek laistromára, ha engemet, amaz Sz. Páltól Senecához és Senecá-tól Sz. Pálhoz irattatott levelek, mellyek sokaktól olvastatnak, nem ingerlenének, mellyekben, midőn Neronak mestere, és abban az időben leg-hiresebb, s hatalmasb volna; azt mondgya, hogy olyan-nak kívánnya magát ienni az övéjnél, a minémü Sz. Pál az Keresztyéneknél... Nem neheztelem sem általlom- én, ennek arannyas tanításit azon ren-dekbe jedzeni, mellyekben, amaz aranyra és Cédrusra méltó könyveczke, a mi meg-váltó Kristusunk követéséről, Kempis Tamástól irattatott. Seneca a bosszuságok viselésére, a magunk megalázására és utálására vezérel; szemünk elé terjeszti a romlando életnek rövid voltát, a szeretetnek és békességnek alacsony és főrendekkel való megtartására unszol; a halálnak emlékeztet a halandóknak üdvösséges orvosságul ajánlja. A lelkiismeretnek gyakor és mindennapi megvizsgálására int; a szegénységnek és más testi sanyaruságoknak erős szívvvel való viselésére indít; a vétkeknek ingerléssit; a haragnak gerjesztő hévségét; a fösvenységnek gazzát, a dagályos felfuvalkodást és kevélységet megrontja és elüzi. Megtanit az idővel „igyenesen“ és rendesen élni; a szerencsés és ellenkező dolgokban „egyenlőséget“ tartani. „Végezetre, a léleknek leg-főbb javát az Istent; és a mennyei hazát szemeink előtt és szívünkbe viselni szorgalmatosan javallja.“ Ennél rövidebben és tömöröbben alig lehetne kifejezni a keresztyén Stoa lényegét.

Kéri nem nevezi meg forrását, de az egyezések azt mutatják, hogy Schellenberg Senecáját fordította a bevezetésen kezdve az utolsó mondatig, ígéről-ígére, fejezetről-fejezetre rövidítések, kihagyás nélkül, becsületes odaadással, de nyelvi kultúra és stílus-fegyelem híján.⁴⁸ Akárcsak őseit, a középkor őszének jámbor magyar műkedvelőit, őt is csak egy szempont vezeti: a megalkuvás nélküli feltétlen hűség szempontja. Ha sor kerül rá, e hűség kedvéért habozás nélkül áldozza fel a formát... és anyanyelve szellemét. Szívósan küszködik Seneca római plaszticitásával, prózaí epigrammaival, virtuóz parancsaival, tilalmaival, tanácsaival, érbeöntött bölcsességével. A forma elvész, de a tartalom diadalmasan kerül ki az egyenlőtlen küzdelemből. Harmincnyolc magyarnyelvű fejezet közvetíti Senecát annak a közönségnek, amely Zrínyit, Gyöngyösit, Haller Hármas Históriaját, Verbőczyt, az Imitatio Christit, a Bibliát, a Fortunatust, a Szép Magelonát olvassa.

A Seneca Christianus túléli a barokk századot s a XVIII.-ban sem veszít eleven erejéből. Mindvégig kapós olvasmány marad.

⁴⁸ A megfelelés a képzelhető legteljesebb.

Latin szövege egyre újból meg újból megjelenik.⁴⁹ Kéri magyar Senecája is új életre ébred Szilágyi Sámuel modernizált kiadásában (1740),⁵⁰ a magyar szellemi élet folytonosságának bizonyoságaképpen. Közvetlenül a magyar irodalom újjászületése előtt Mihály István jezsuita négysarkú alexandrinusokban dolgozza föl Schellenberg könyvét.⁵¹ Verses „Senecá“-jának nemigen akad párja a világirodalomban, s ebben a formai különállásban van a legfőbb jelentősége. Hol önállótlan hűséggel, hol hűtlen önállósággal követi mintáját; antik szellemnek kevés nyoma benne: Harmincnyolc „Bokrétátská“-ja polgári ponyvára került antikvitás. Nyelve józan, dísztelen könyvnyelv. Az a néhány versszak, amellyel Mihályt a keresztény bölcs olvasóhoz fordul, érzület- és izléstörténeti szempontból nagyon figyelemreméltó. Mindenekelőtt összeforrasztja a stoikus gondolatot a nemzeti pedagógiai gondolattal, amire eddig alig akadt példa, s aztán a vallási, erkölcsi tartás, a józanokosság nevében elhárítja a világi érzés, a „költött történetek“ világát, s így természetesen Gyöngyösinek céltalanul szép érzéki pompáját is. Gyöngyösi elhárítása mindenesetre arra mutat, hogy kultusza ebben az időben nem lehetett olyan általános és feltétlen, ahogyan hinni szeretjük:

*A Bölts Senecának gyönyörű Könyveit,
El-járván, mint annyi Virágos kerteit
Egy valaki, rendbe szedé szép gyöngyeit,
S erköltsel illatos szollása kántseit.*

*Magyarra Nemzetem kedviért fordítám,
Bokrétába, s versbe én azért szorítám,
Hogy kedveket nyerem ezzel, azt álítám:
Minthogy egy bölts könyvből tsak elébb sajtítám.*

.....

⁴⁹ Seneca Christianus, id est flores christiani... Posonii, MDCCCII.

⁵⁰ Keresztyén Seneca, az az L. A. Seneca Munkáiból ki-szedegettetett, és XXXVIII. Részekre osztatott Keresztyeni Virágok: melyek, Most másodíkszor, a nagy Méltoságu Groff Battyani Lajos ő Excellenzijája költségével jöttek-ki. Bécs MDCCXL. — Idézzük az Előljáró Beszéd következő sorait: „A melly kis munkátskát láttz, szedegettetett L. A. Séneca írásiból, mely elsőben ebben a formába Déák nyelven, az után más egyéb Europai nyelveken is ki-jött, végre pedig Nemzetünk nyelvén ama dicsőséges emlekezetű nagy Méltoságu Groff Battyáni Ádám akkor uralkodó Felséges Harmadik Ferdinánd Romai Császár, Magyar-Ország Duna innen való részeinek Fő-Generalisának költségével Bécsbe 1654-dik esztendőbe bocsáttatatott ki, fordittatván Magyar nyelvre T. P. Kéri Sámuel Szent Ferencz szerzetese által.“ A könyv annyira elritkult, hogy Szilágyi idejében már irul sem lehetett látni. Ha „jó reménségű iffjabb N. Jeszenák Pálnak magyar könyvek körül való gondossága“ rá nem talál, „éppen elétemtetett volna“. Dicsekvés nélkül vallhatja, „hogy ez a mostani munka, a Séneca elméjével jobban meg egyez, és tisztábban jött-ki....“

⁵¹ Keresztény Seneca az az: keresztyén virágosák, melyek Ann. Seneca leveleinek gyönyörűséges kertéből szedettek... Kolozsvár, 1768.

*Ne bontzold a Hazád nyelvén költ verseket;
Hanem vedd szivedre a bölts intéseket;
De ha Cupidoról vársz mesézéseket,
Senecától, s töllem nem nyered ezeket.*

2. Stoikus nyárutó.

Kéri Keresztény Senecájának megjelenése és fogadtatása arra mutat, hogy volt a magyar olvasóközönségnek egy rétege, amely a felekezeti súrlódások, közjogi viták, harcterek zajából a nyugalmas könyvvilág, a bölcs lemondás, tranquillitas mester-séges paradicsomába menekült. Lesz még alkalmunk kimutatni, hogy a legnagyobbakban, a Pázmányokban, a Zrínyikben is ott él kiolthatatlanul a honvágy e paradicsom után.

Kéri Senecájával különben már mélyen benn járunk az áttekinthetetlen barokk században. Most hirtelen egy új misztikus-aszketikus hullám önti el Közép-Európát és a magyar szellemi életet, ugyanakkor, amikor a vezető egyházak kénytelen-kelletlen egyezményre lépnek a diadalmas racionalizmussal. A könyvek eleven statisztikája rácáfol a kor sokat emlegetett szellemi némaságáról költött legendára. Az utolsó pillanatban szűk helyen, korszakzárás előtt, lázas sietséggel jelentkeznak a kálvinista kegyesség és lelkiismeretvizsgálat, a praxis pietatis, a német és németalföldi pietizmus, az elméleti és gyakorlati misztika középkori, német, francia, olasz és ritkább spanyol hangjai, Boethius és Petrarca. Most érnek Comenius stoikus pansophiájának és pedagógiájának magyar eredményei, Descartes lélektana és etikája most termékenyít meg néhány európai magyart,⁵² Thomas a Kempis, Szent Agoston népszerűbb, a legenda irracionális csodái, Szent Patricius és mások látomásai jobban izgatják a hívők képzeletét, mint valaha.⁵³ Nem véletlen, hogy Gyöngyösi Rózsakoszorúja éppen 1690-ben, az újabb irracionalizmus hőfokán, hagyja el a sajtót. De ami ennél is meglepőbb: a magyar Seneca-kultusz rövid időre váratlanul olyan virágzásnak indul, mintha csak századok mulasztását kellene pótolnia. A lelkiélet szükségletei, útjai sokkal ellenőrizhetetlenebbek, rejtélyesebbek, semhogy képesek volnánk felszínes kultúrszociológiai magyarázatokkal megvilágítani őket. A Wesselényi-féle összeesküvés és Thököly felkelése, Rákóczi szabadságharca, Erdély függetlenségének elvesztése, a nemzeti-rendi ábrándok kilobbanása után, az egyházi restaurációt követő gyökeres politikai restauráció és pacifikáció, egy új európai-polgári tájékozódás küszöbén, egy új történetiszemlélet és történeti világnézet, új társadalmi konvenciók kialakulásának pillanatában, úgy látszik, valami ellenállhatatlan békevágy, lemondás hangulata keríti hatalmába a magyar intellektuális-humanista réteg képviselőit. A kor homályos háttéré-

⁵² Turóczi-Trostler József: *Magyar Cartesiánusok*. Budapest, 1933.

⁵³ Turóczi-Trostler József: *Az ismeretlen tizenhetedik század*. Magyar Nyelvőr. 1933.

nek átvilágítása érdekes és izgalmas feladat, s talán nem tévedünk, ha itt keressük a magyar stoikus nyárutó magyarázatát. Ez a nyárutó nem áll elszigetelten: pontos, noha jóval gazdagabb mását megtalálni az egykorú Dél-Németországban, Ausztriában, amely Habsburg-égbolt alatt közös szellemi légkörben él Magyarországgal. Schellenberg *Senecáját* gyors egymásutánban kétszer is kiadják. Justus Lipsius most éli legnagyobb népszerűségének időpontját. Most jelenik meg latinul⁵⁴ és németül⁵⁵ a keresztény stoicizmusnak egyik legismertebb emléke, a belga Alphonsus Antonius Sarasa *Ars semper gaudendija*. Ez a könyv Leibniz kedves olvasmányai közé tartozott s szemlélete valóban közeli rokonságot tart a legjobb világ leibnizi fikciójával. Arról az örömről szól, amelynek forrása a lélek fenkölt nyugalma, állhatatosság, jó lelkiismeret, az isteni gondviselésbe vetett hit. Öröm ez, de nevetés híján. Isten kezében vagyunk. Ez a világ a legjobb minden létező világok között. Háború, pusztulás, rombolás, csupa pillanatnyi mulandó dolog; ne törődjünk vele. Csak egy van, ami örökkévaló: az Isten. Megfenyíti azokat, akiket szeret. A szenvedés és fájdalom a gyógyulás iskolája. (A könyv címlapján rézmetszet: Az előtérben nőalak, kezében nyitott könyv; szeme a következő mondaton: Gaude Te in Domino Semper. Körülötte két angyal; az egyik Senecát nyújtja feléje, a másik Epiktetost olvassa.)

A magyar stoikus nyárutó hordozói szinte kivétel nélkül katolikus környezetből kerülnek ki és szinte kivétel nélkül a jezsuita rend tagjai. Középpontjuk Nagyszombat. Közvetett-közvetlen kapcsolatban állanak a katolikus Európa termékeny forrásvidékével, Madriddal, Rómával, Kölnnel, Brüsszellel, Béccsel, Gráccal, Prágával.⁵⁶ Kivétel nélkül kijárták az új-szkolasztika, a „nagy“ Suarez, de Lugo, Bellarmin, a lélekismeret és lélekgyakorlat iskoláját. A filozófiai antropológia, a gyakorlati és elméleti misztika legfrissebb forrásaiból táplálkoznak. Szenvedélyes érdeklődéssel figyelik az államrezon, a machiavellizmus, a Mariana elmélete körül folyó vitákat. Tudomást vesznek századuk filológiai kutatásairól, forrástfeltáró történeti irodalmának eredményeiről. Elfogadják a cartesianizmusból azt, ami nem mond ellent a dogmának, ami beleilleszkedik kegyes szemléletükbe, otthonosak Leibniz, az új természettudományok, a földrajz területhódításainak világában s eljutnak a barokk racionalizmus megközelíthető, veszélytelen határáig. A középkor óta nem

⁵⁴ *Ars Semper Gaudendi, Ad Veram Animi Quietem, ex Divinae Providentiae Consideratione comparandum.* Tyrnaviae, 1676. Magyar fordítása: Szüntelen való örvendezésnek mestersége (B. Wesselényi Mária, Kolozsvár 1784. Ch. E. Windheim német fordítása alapján).

⁵⁵ *Unbestürzte Freude, Oder Kunst beharrlicher Fröhlichkeit zu wahrer Seelen-Ruhe aus Betrachtung Göttlicher Fürsichtigkeit zu gelangen...* Tirnau, 1679.

⁵⁶ V. ö. Turóczi-Trostler József: *A magyar szellem európaizálódásának első formái.* (Balassa-Emlékkönyv.) Budapest, 1934.

volt nálunk példa ilyen nemzetfölötti-nemzetközi szellemi munkára, mint amely itt bonyolódik le két nagyszombati nemzedék életében és élete művében. Katolicizmusukon kívül közös atmoszférikus keretbe foglalja őket az a tény, hogy etikai-filozófiai tartásuk szerint a római Stoa tanítványai: Platonhoz és Aristoteleshez is szoros szálak fűzik őket, szívesen és sűrűn fogadnak magukba aszketikus és misztikus elemeket, de legfőbb tekintélyük Seneca. Nincsenek közöttük önálló alkotók vagy rendszerezők, jórészt kompilátorok, másolók, közvetítők. De akad néhány finom arcélú, érdekes fej. Külön-külön visszhangjai és utóhangjai egy halhatatlan szellemi mozgalomnak, együttvéve pedig egy darab Magyarországra plántált Európa. Ritkán és kivételesen írnak magyarul, de tanítványaik közül kerülnek ki a magyar egyházi és világi élet vezetői, bürokraták, tanárok, politikusok; az ő könyveiken s tanításaikon nevelődnek, izmosodnak az Amadék, Faludiak, Gvadányiak.

Legmélyebben hatolt a római Stoa szellemébe Rajcsányi György (1669—1734) jezsuita.⁵⁷ Tudott olaszul, franciául, spanyolul. Magyar gyóntató volt Rómában, nagyszombati teológiai tanár, kolozsvári rektor. Sokoldalú európai jelenség. Szeme ügyében a keresztény stoicizmus minden tartománya, az aszketikus-misztikus irodalom, egyháztörténelem világa, profán história, sőt az elbeszélő irodalom legprofánabb kisformáját, a trufát sem veti meg. (*Ratio status animae immortalis. Pars prima et secunda. Tyrnaviae 1716.*) Egyforma áhítattal veszi körül Sokratest, Platont, Aristotelest, Szent Ágostont, Aquinoi Szent Tamást, Clairvauxi Szent Bernátot. Ők sugallják legkeresztényibb épületes munkáját. (*Bellum contra hostes capitales animae sive arma quaedam spiritualia ac media edomandis septem vitiis capitalibus proficua, e Divinis Literis, SS Patrum Sententiis, Christianae sanctitatis, ac etiam rectae rationis principiis concinnata. Tyrnaviae 1720.*)⁵⁸ Józan misztika és érzelmes aszkézis határán áll. Érzületi tájékozódásának két végső pontja: Krisztus és Seneca, az unio mystica és a tranquillitas animae; ugyanaz az út vezet az egyikhez is, a másikhoz is: a lemondás, az Isten akarásával megegyező, fegyelmező kegyes élet. Minden egyéb átmenet, árnyék, példa és hasonlat. Rajcsányi minden lépése kimért, de biztos és szilárd; a legpozitívabb tudás áll mögötte. Kiadja Cebes *Tabuláját* és Epiktetos *Enchiridionját*.⁵⁹ Kiadásának keretében a barokk élet-álm hasonlatához folyamodik: úgy tetszik neki, mintha Athénben járna, a Saturnus palotájában, és megálmodná

⁵⁷ Sommervogel: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. Bibliographie Tom. VI. p. 1399—1402. — Szinnyei: *Magyar írók*, XI. (1904) p. 434.

⁵⁸ Senecán alapul a haragról szóló elmélkedés egy része, Cap. IV. Quartus animae hostis. Ira, 244—312. l.

⁵⁹ *Somnium Philosophi Repraesentans Tabulam Cebetis Philosophi Platonici et Enchiridion Epicteti Philosophi Stoici*. Tyrnaviae, 1707.

a Cebes álmát. A bevezetés után közli a *Tabula* szövegét, mire fölébred s társaival a Stoáról és Cebesről beszélget. Aztán újra álomba merül. Ezúttal Epiktetost látja. Néhány vonással meg-eleveníti a legrokonszenvesebb s legmodernebb stoikus filozófus alakját:

Haec dum loquamur, Stoam vix advertentes, attingimus: quare abrupto illico sermone silentio limen ingressi, senem venerandum, atque ab omni, ut apparebat, fastu et arrogantia... alienum, in exedra consistentem, suisque praecepta dantem discipulis, conspicimus: super cuius caput, in scuto quodam, hoc lemma, literis trabalibus (quo magis omnibus esset conspicuum) inscriptum videbatur: Sustine Atque Abstine: quibus duabus voculis Philosophiae totius summam contineri aiebat senex. Porro ea, quae tradebat, praecepta his fere, Capitibus comprehendebantur...

Rajcsányi ezenkívül kiadja Petrarca leghíresebb latinnyelvű dialógusát (*De remediis utriusque fortunae*... Erre még visszatérünk.)

Rajcsányi önálló főműve, a *Laurus Tuta*⁶⁰ egyetlen allegória és hasonlat a hegy tetején álló babérfáról, amelyet a mennyei stoikus, a Coelestis Philosophiae Magister, ültetett oda. Eleitől végig egyetlen hitvallás a keresztény Stoa s két pillére, Seneca és Szent Ágoston, mellett. A nyitányon a Seneca hangja uralkodik: „Philosophiae animum talem esse vult Romanus Philosophus, qualis est Mundi status supra Lunam; ubi semper serenum est: quo indicatur, eum nullis perturbari adversantium rerum tempestatibus; nullis jactari privatorum infortuniorum procellis; nullis prosterni communium calamitatum fulminibus; sed semper sibi constantem, semper sibi similem, omnibusque in rebus, seu prosperis, seu adversis, esse eundem...”

Ez a mennyei stoicizmus oltalom minden szerencsétlenség, minden villámcsapás ellen. A nyitány után Szent Ágoston veszi át a szót, de Seneca állandó ellenőrzése és kísérete mellett. Rajcsányi hol Seneca, hol Szent Ágoston érveivel igazolja az isteni gondviselés működését (*De Providentia*), azt, hogy semmi sem történik véletlenül, hogy Isten intelligenciája határtalan és fáradtság nélkül terjeszkedik ki minden jelenségre, hogy mindent belát, hogy mindenben rajta van a szeme. Rajcsányi szerint Seneca, Epiktetos s általában a morális filozófusok bölcsebbek azoknál, akik külön Fortuna-istenasszonyt költöttek maguknak. A keresztény filozófia sarkalatos tétele: „Nihil in terra sine causa fit.” Ami baj, szegénység, gyalázat, betegség, fájdalom, éhség, mirigy, háború, dúlás... Isten akaratából történik. Rajcsányi Seneca nevében vonja le a végső tanulságot: mivel minden Isten akaratából történik, mivel nem áll módunkban elhárítani a balszerencsét, törődjünk bele a gondviselésbe. Akarjuk, amit Isten akar, ne gyászoljunk, ne szomorkodjunk. Szent Ágoston és

⁶⁰ *Laurus Tuta a Fulmine Seu Consignatio sui in Providentia Dei, Tyrnaviae, 1707.*

Seneca kettős arca áll a Laurus II. fejezete fölött, amely e három tétel körül forog: Deus Sapientissimus et Omniscius; Deus Omnipotens; Deus infinite bonum. S jellemző, hogy az utolsó szó jogán kizárólag Seneca látja el útravalóval az olvasót.

Rajcsányi körül egész sereg egy- vagy kétkönyvű író tanítja és hirdeti a keresztény Stoa evangéliumát. Csak a nevük és műveltségük foka vagy mélysége más. Különben úgy hatnak, mintha egymás szellemi képére volnának teremtvé. Rajcsányi öccse és rendtársa, János (1671—1733), kiad egy Nieremberg-breviáriumot J. E. Nieremberg német származású jezsuita;⁶¹ a XVII. század nagy spanyol prózaírói közé tartozik. Rajcsányi György jelentékenyebb alakmása gyanánt hat. Egy gondolat- s egy érzületkörben járnak. Közös antik és keresztény forrásvidékük van. Közös a céljuk, embereszményük, aszkézisük útja, áhítatuk módszere. Nieremberg stoikus-aszkétikus és misztikus kalaúzai, imádságos könyvei, Szent Ignác- és Francisco de Borja-életrajzai a spanyol-olasz hatást közvetítő vándorutakon dél- és délnyugat felől hozzánk is eljutnak. Nagyszombatban külön kultusza lehetett. Már 1663-ban kiadják egyik legelterjedtebb aszkétikus-misztikus munkáját,⁶² amelyben Platon, Aristoteles, Seneca, Szent Agoston, Thomas a Kempis, Loyola Ignác, a Krisztus- és Mária-misztika ad találkozót a nálunk századokig alig vagy csak kevéssé ismert német Susonak, Taulernek, a németalföldi Jan van Ruysbroeknek. E könyvnek történeti küldetése van. Egy olyan eszmei világot tár fel a magyar olvasónak, amelyet a középkor annak idején elmulasztott recipiálni. 45 évvel később Rajcsányi János Nieremberg élete műve alapján könnyen elsajátítható tételekbe foglalja mindazt, aminek a maga keresztény stoikus szemlélete álláspontjáról nevelő értéket tulajdonít,⁶³ a következő csoportosításban: I. Dictamina generalia. II. D. prudentia. III. D. moralia. IV. D. Stoica. V. D. Christiana. VI. D. Spiritualia. VII. D. Regia seu Politica... Minden csoport a maga módján kicsinyített mása a közös aszkétikus-misztikus világgépnek. A mi szempontunkból

⁶¹ V. ö. L. Pfandl: *Spanische Nationalliteratur der Blütezeit*. Freiburg im Breisgau. 1929, 525 ll. N. művei: *Obras espirituales*. Madrid, 1890—1892. 6 köt. A kor spanyol misztikájához: E. Allison Peers: *Spanish Mysticism*. London, 1924. és *Studies on the Spanish Mystics*. London, 1927.

⁶² *De Adoratione in Spiritu et Veritate Libri Quator. In quibus totius spiritualis vitae, imitationis Christi, et Theologiae mysticae nucleus eruitur, ex sanctis Patribus, et spiritualissimis viris, Diadocho, Dorotheo, Climaco, Rustbrochio, Susone, Thaulero, Kempis, et Gersono: nonnulla pie et efficaciter adduntur...* Tyrnaviae, 1663. — Évekkel megelőzi az első németországi latin kiadást (Coloniae Agrippi. MDCCXI.)

⁶³ *Dictamina seu Scita variae Doctrinae, Politicae, Moralis, Stoicae, Christianae et Spiritualis. Ex Operibus R. P. Joannis E. Nierembergij Collecta...* Tyrnaviae, 1708. Új kiadásai: Tyrnaviae (1736), Cassoviae (1744).

legfontosabb a hatodik, — a Dictamina Stoica. Néhány plasztikus mondat és máris előttünk a keresztény Seneca egész bölcsesége: *Aequus beatus erit, qui nihil cupit, quam qui habuerit omnia... qui nihil cupit, abundant... Calamitosus, qui timet: infortunatus, qui sperat. Utramque fortunae astutiam intercipit, qui neque sperat, neque timet.* Minden fájdalomnak az a gyökere, hogy vagy nem akarjuk, amink van, vagy azt akarjuk, amink nincs. A művészetek művészete tudni, hogy mit akarunk, vagy pedig mit kell akarnunk: innen származik a lélek minden nyugalma, innen az öröm és a boldogság. Szűnj meg akarni, és nagyobb leszel az egész világnál. Szabadítsd meg elmédet az indulatoktól s nagyobb leszel világbíró Nagy Sándornál. A lélek szabadsága fölér egy egész világgal. Ez az elemi tudás első szabálya. Tanuld meg ismerni és megismerni a jót. Miért félünk a haláltól, hiszen egész életünkben semmi másnak nem vagyunk híjával, csak a halálnak. „*Ratio bonitatis fundata est in operatione bona, id est in virtute...*”

Kapi Gábor (1658—1728) nagyszombati tanár⁶⁴ egy apophtegma-gyűjteménnyel⁶⁵ lép a nyilvánosság elé. Könyvében világhíres filozófusokat, világi és egyházi fejedelmeket, hadvezéreket, nemes uralkodókat, hírhedt zsarnokokat mutat be a tőlük származó vagy nekik tulajdonított szellemes mondások, szállóigék kíséretében. Az erkölcsi okulás és lelki gyönyörűség kalauzának szánja, mert nincs kellemesebb, nincs komolyabb és hasznosabb dolog, mint a bölcs emberek jeles mondásait hallani és olvasni, mondja az ajánlásban. Előtte az egész világ anekdota- és szállóige-kincse. Forrásai között Valerius Maximuson, Poggión kezdve az egykorú Democritusokig képviselve van minden fontosabb gyűjtemény (Nos ex his quam paucissima, eaque solum quae sapientiam aliquam singularem redolere videbantur, selegimus: nec selecta dicimus, quod rariora futura; sed quod utiliora, sapientioraque judicemus). Fáradhatatlanul idézi a történet és szellemtörténet ismert, kevésbé ismert neveit, fejeiket és arcképeket, Alphonsus királyt, Cyrust, Sokratest, Epikurost, Platont (Divinus Pl. Philosophorum Homeros), Zenót, a Stoa megalapítóját, a kinikusokat, Nagy Konstantinust, Nagy Károlyt, Nagy Sándort, Habsburgi Rudolfot, Zsigmond királyt, Augustust, Julius Caesart, Scipio Africanust, Nerót, francia és angol királyokat, pápákat, a legtöbbjüket egy-egy tanulságos helyzet kedvéért. Van, aki egy pusztán szellemes felelet kegyelméből él. Epiktetos bölcsesége néhány mondatra redukálódik (189. l.). Mások — köztük Sokrates, Platon, Aristoteles — viszont külön tanulmányt kapnak. Kapi ítéleteinek, jellemzéseinek mértéke a humanochristiana philosophia és politica, a keresztény Stoa. Senecának nem juttat külön helyet, de egész könyve a Seneca szellemét leheli. Mindig számol a jelenlétével. Őt idézi perdöntő tanúnak.

⁶⁴ V. ö. Szinnyei: *Magyar írók*, 5, p. 954.

⁶⁵ *Selecta Sapientum Apothhegmata*. Tyrnaviae, MDCLXXXX.

Az ő szavaival jellemzi a Stoát s vele zárja le könyvét: „Animus quotidie ad rationem reddendam vocandus est: inquit optimus Magister morum Seneca.“

Van a Selectáknak két részlete, amelyek éles világitásba helyezik Kapi keresztény-stoikus kettősségét. Mind a kettő a boldog halált heróizálja: az első a Catoét, a pogány stoikusét, aki önkezelével vet véget életének, a másik a Justus Lipsiusét, akik Krisztus nevével a száján húnyja le szemét. Kapi bámulja Catót, de keresztény rokonszenve a Justus Lipsiusé: „Justus Lipsius — literaturae philosophiaeque verac, ac veteris magnum specimen“ — halálán van. Haldoklása alatt egy szóval sem említi tanulmányait s iratait. A stoikus helyet cserél a kereszténnyel. Amikor egy barátja figyelmébe ajánlja a stoikusok vigasztaló érveit, a feszületre mutatva így válaszol: haec est... vera patientia: mox magno spiritu subjecit: Domine Jesu da mihi patientiam Christianam.“ Így hal meg a stoikus keresztény!

Berzeviczi Gergelynek (1657—1708) Platon a csillagképe (Sapientissimus Plato).⁶⁶ Meg van győződve arról, hogy az államok akkor lesznek igazán boldogok, ha vagy tudósok és bölcsek uralkodnak rajtuk, „aut qui regerent omne suum studium in doctrina ac sapientia collocassent“. De amikor meg kell rajzolni a bölcs uralkodó, általában a bölcs ember eszményét, Senecától és Epiktetostól kölcsönzi hozzá az anyagot és a jellemző jegyeket: gyakran ok nélkül vádoljuk a háborút, hiszen nem az ellenség és a fegyverek, hanem tulajdon lelkünk állhatatlansága foszt meg bennünket a tranqüillitástól. „Regnum quisque intra se habet. beatum Regnum, si in eodem homine animus Philosophicus, atque potentia Regia concurrant.“ Ha a lélek híján van a filozófiának, akár az Augustus századai is visszatérhetnek, mégsem lesz boldog. „Neque enim homines, ut Epictetus ait, rebus, sed quas de rebus habent, opinionibus turbantur.“ Van, aki gazdag, de gyötri az irigység. Más mindent elért, tiszteletet, hírt, mégsem boldog. Van, aki szépségével meghaladja a többieket, de boldogtalan, mert nem filozófus. Házát nem gyujtja fel a tatár, de lelke ég a haragtól, a vágytól. Van, aki gyönyörök közepette él mint Heliogabalus, diadalmas, mint Nagy Sándor, vagy Julius Caesar, gazdag, mint Crassus, de fél, vágyak nyugtalanítják, képtelen bármi rosszat elviselni, egy szóval: nem boldog. De ahol a filozófia megszilárdítja az ember lelkét, ott zűrzavar, fegyver, ellenség nem boríthatja fel a nyugalmat és boldogságot. Ha összedől is a világ, a bölcs nyugodtan áll a romok fölött. A döntő helyeken mindig Senecát illeti meg a szó: „Talis ut Seneca ait, sapientis animus est, qualis mundi status supra lunam: Semper illic serenum est. Habes ergo quare velis sapiens esse, quia nunquam sine gaudio est: gaudium hoc non nascitur, nisi ex virtutum conscientia.“ Nem tud örülni csak az, aki bátor, aki igazságos, aki mérsékli önmagát. Az igaz bölcseséggel mindig együttjár az

⁶⁶ *Quatuor Columnae Sapientum, Quibus Regnorum incumbit tranquillitas*. Tyrnaviae, 1690.

öröm, a béke, a nyugalom, a derű, a boldogság: „Securitas enim proprium bonum est sapientis.“ (Columna tertia: Philosophia.)

A konvertita Stobaeus Adám Ignác antik és modern írók, többek között a spanyol Guevara érveivel hirdeti a lemondás, önfegyelem, hallgatás, békétűrés erényét.⁶⁷ Egyetért a Stoával abban, hogy négy olyan kincsünk van, amelyek semmi pénzen meg nem vásárolhatók, ezek: a szabadság, az erény, amelyet gyakorlunk, a művészet, amelyet tanultunk, és egészségünk. Senecával (Ep. 16.) tanítja: ha a természetnek megfelelően élsz, sohasem leszel szegény.

Enders Károly traktátusa⁶⁸ a társas életet élő bölcs ember formáját elemzi s arra a kérdésre próbál feleletet adni, hogyan egyeztethetők össze az egyén és a társadalom érdekei. Legfőbb tekintélye Platon... „Athenarum Gloria.“ Platon tanácsát köti a lelkére annak, aki boldogságra törekszik: „Platonem audi, et quidquid agere tendis, ita age, ut decet sapientem et strenuum virum.“ De már a bölcs ember fogalmát Cicero, Seneca műszavaival írja körül: „Vir temperatus, constans, sine metu, sine aegritudine, sine libidine is est sapiens.“ (Fundamentum Civilis Vitae. Glossa.) Egy pillanatra sem venné le szemét Platonról, de a szavajárása, a hanglejtése félreismerhetetlenül a Senecáé. Az igazi bölcs Sokrates példáját követi. Meggyőzi a lelkét, elfojtja haragját, mérsékli győzelmét, fölemeli a földön heverő ellenfelét, gyarapítja régi méltóságát. A haragos embert Seneca szemével látja: vadállathoz hasonlítja. Seneca rajzoltatja meg vele a „Philosophus externus“-t is: „In vultu humanitatem et affectum benevolentiae semper ostende.“ A bölcs ember vigyázzon külső megjelenésére, a hangjára. Hallgasson, vagy beszéljen röviden. Tartózkodjék minden szennyes dologtól. (Vita civilis externa; Idea linguae civilis.)

Hidi Gergely jezsuita (1674—1705)⁶⁹ bibliai vonatkozású vígasztaló epistolái, ha a tárgyuk szerint nem is, de szellemüknél fogva mindenképen a Stoa világába tartoznak. Seneca s a Fons vitae-irodalom régi érveivel vígasztalja a fiatal Tóbiást, Ezekhiás királyt, a Józsefet gyászoló Jákob patriarkát, a Jonathánt sirató Dávid királyt, hogy aztán az epilógusban (Vinum Philosophicum) a tiszta Stoa borával oltsa meg a vígasztalásra szoruló szomjúságát. Ez a bor egyetemes gyógyszerül szolgált Antoniusnak, Simpliciusnak, Epiktetosnak a betegségek ellen, ez a bor edzette meg a stoikusokat a halál és a gyász ellen... „illud omni

⁶⁷ *Quomodo scies, quae non scis; si non legis, quae te erudiunt?* Tyrnaviae, MDCXCVI.

⁶⁸ *Philosophus civilis Majoribus suis institutus, Sive Veterum Philosophorum Politicae vitae axiomata Glossis, et Corollaris exposita.* Tyrnaviae, MDCXCVI.

⁶⁹ *Paraclitus Afflictorum Spiritus Hoc est: Solatorum fontes, Poeticae venae beneficio reperti, et per epistolas miserorum status, et conditionis omnis Consolatorjas in communem usum Derivati.* Leutschoviae, 1698.

aevo, aetate omni Philosophum, hoc est sapientiae amantem fortunae omnis fecit contemptorem, Mundo ipso superiorem!" Ha valahol, az ilyen helyeken érezhető Seneca gyengítettlen ereje.

Pethő István a magyar vitézséget ruházza fel a stoikus virtus vonásaival,⁷⁰ ahogy Xaveri Szent Ferencet is felruházza a Keresztény Herkules jegyeivel.⁷¹ Hexametereinek, lírai metrumainak magyar hátterű stoicizmusától hosszú, de egyenes út vezet a Berzsényi Dánielek, Kölcsények ünnepélyesebb, súlyosabb magyar stoicizmusáig. Könyvének bevezetésével jól ismert hangokat üt meg:⁷² változataikkal újból meg újból találkozunk a tizenharmadik század folyamán.

Somalovics Pál ugyan Aristoteles tanítványa, de azért ő is a keresztény Stoában keresi a metafizikai nyugalmat.⁷³ Enders Károly kiadja olasz rendtársának, Dan. Bartolinak, munkáját (*Character Hominis Literati*, Olim a R. P. Daniele Bartoli e soc. Jesu Editus... Tyrnavie MDCXCVII). Érthető, hogy éppen Bartoli Characterére esett a választása, mert ez telítve van Platon, az újplatonizmus (Philo), a platonikus Morus Tamás, a stoikus Cicero, Petrarca, de főként a Seneca szellemével. Nemes pátoossal ünnepli a lélek függetlenségi harcát a test, az érzéki világ tirannisa ellen, a docta ignorantia, a vita contemplativa diadalát.

A bölcsesség a legnagyobb gyönyörűség forrása: csak bölcs ember hallja a szférák földöntúli finom zenéjét, csak ő látja be a világegyetemet, a természet, föld, vizek, levegő csodáit. Csak a bölcs ember nincsen hiájával semminek. Valóságos „kis” Jupiter (Seneca). A bölcsesség megszabadítja az elmét a földi indulatoktól (Sapientia Felix). Az igazi bölcs szegénysége valójában a legnagyobb gazdagság; állapota az istenekéhez hasonló. Itt van Herakles (a stoikusok kedves hőse), Jupiter fia, félisten, a „mundi victor”, „illustrator orbis, purgator ferarum, gentium dominor”. Erényei jutalmául az égbe került, pedig ruhája egyetlen állati bőr, egyetlen kísérője a botja volt. Diogenes is gazdagabb volt Világbíró Nagy Sándornál (Sapiens in Paupertate; forrása Seneca). A bölcs igazi hazája nem erről a földről való. Aki helyesen és tévedés nélkül óhajt filozofálni, annak hosszan és sokat kell tévednie, sok vidéket kell bejárnia, hogy a bölcsesség kincseit összekoldulja tulajdonosaiktól. A régiek szerint az igazság az égben született, idelent csak vándor. Csak azok a vándorok fogják megtalálni, akik jártukban gyarapodnak, akárcsak a

⁷⁰ *Sex Insulae Fortunatae, Seu Laurea Philosophica*. Tyrnaviae, 1674.

⁷¹ *Herculis Christiani seu S. Francisci Xaverii labores duodecim*. Tyrnaviae, 1664.

⁷² Ita ut merito Neo-Insulas Fortunatas nominaverim Heroam hanc Patriam Vestram Ungariam; quae post tot tumultuantis Othomannica rabiei procellas tam numerosos nec flexos in lunam, nec illi subactos ingremio foveret illustrissimae gloriae Soles. Nequit enim ibi Palladis naufragari felicitas; ubi ad clavum eventuum gubernatrix sedet Sapientia; quae a semper profligato hostili furore sibi delatam herbam; Vobis triumphaturis circinat in corollam.

⁷³ *Quies Metaphysica*... Tyrnaviae, MDCCIV.

folyók (Sapiens exul; forrása: Seneca, Petrarca). A test csak alvásra, vagy pihenésre szolgál a léleknek. A bölcsesség kiragadja testi börtönéből, sőt, ha úgy tetszik neki, a világból is kiröpül vele. A test a lélek bilincse; ide-oda hányódik; a test a kínok, gazságok, betegségek színhelye. A lélek viszont szent és örökkévaló, kéz nem fog rajta (Sapiens in Carcere; forrása Platon és Seneca). Zeno arra szoktatta tanítványait, hogy keményítsék meg a lelküket, zárjanak ki belőle minden gyöngédséget, távoztassanak el tőle minden szeretetet és gyűlöletet, reményt és reménytelenséget. Betegség idején álljon a lélek rendületlenül, akárcsak szikla hullámok közepette. Az ember viseljen el minden fájdalmat, ne jajgasson, ne sírjon. Csak egy célt lásson maga előtt: a tranquillitást. (Sapiens in morbo; forrása: Seneca Ep. 2.) Csak a bölcsesség és szentség, a profán filozófia és szent áhítat testvéri kapcsolata, a szent tudás, a szent filozófia vezet Isten megismerésére. (Pars posterior, Ignorantia cum sanctitate.)

Bohus András († 1720), Pázmány kezei tanítványa, megrajzolja az okos és bölcs ember, a keresztény polgár, a mintafejedelem képét úgy, amint egyfelől a Stoa, másfelől az udvari gondolat barokk klasszikusa, Baltasar Gracian sugallta (*Minerval Laureatum*. Tyrnaviae 1703. Bohusról Szinnyi: *Magyar Írók* I. p. 1178). Az ő hőse a megtestesült óvatosság. Okos és fegyelmezett. Tudja, mikor beszéljen, mikor hallgasson. A színlelés sem idegen tőle. Élettartásában Seneca tanácsaihoz igazodik. Ura és parancsolója a józan okosság. Senecától tanulta, hogy fájdalmaink főforrása, hogy vagy nem kérünk abból, amink van, vagy azt szeretnők, amink nincs; hogy „Ad summa pervenit, qui scit, quo gaudeat, qui foelicitatem suam in aliena potestate non posuit... Ars summa vivendi est, nosse pati; huic fundamentum virtus inaedificatur... Nemo magnus evadit, nisi tolerando.” Szeme előtt állandóan ott van a barokk század kedves képe: a viharban álló fa (Ipsa enim vexatione constringitur, et radices certius agit. Fragiles sunt, quae in valle creverunt). Kiaknázza a jó- és balszerencsét. De keresztény ember létére a pogány fortuna fogalmát az isteni gondviselésre cseréli. Tudja, hogy a végső eredmény azon fordul meg, milyen mértékben sikerül rendet teremtenie az indulatok körül. Ezen a ponton közös munkára fogja a Stoát és a kereszténységet: „Stoicorum labor fuit, exstirpare affectus; studium Christianorum est, illos in ordinem redigere. Ita tamen vitrei sunt, et tractandi caute, ut cum rumpuntur, continuari vix possint” (97. l.).

Az antikvitás s az épületes egyházi szellem funkcióközösségének különben érdekes megnyilatkozása Viszocsány Ferenc könyve: *Hecatombe Sacra Sive Centuria Concionum* (Tyrnaviae 1690). Beszédeinek textusát az Evangéliumok, kegyes érveit egyházatyák, misztikusok, ó- és újszolasztikusok szolgáltatják, de hitelesíteni antik tekintélyekkel, filozófusokkal, költőkkel, retorokkal hitelesíti őket. E közösség metaforikus megnyilvánulására jellemzők az ilyen példák: Dominica Tertia post Epiphaniam. Ilias Malorum sive Peccati Abominatio... Concio Secunda. Oedipus Sacer sive Calamitatum a Deo immissarum

declaratio... Dominica Quinta post Epiphaniam. Argus Coelestis sive Vigilantia in rebus Spiritualibus... Spiritus Sanctus Philomela...

Viszocsány légiónyi nevet mozgósít, régieket és újakat, Figyelemreméltó, hogy Aristotelest alig egyszer-kétszer, Epiktoszt, Boethiust, Petrarcat egyszer idézi, Platont pedig egyetlen-szer sem. Ezzel szemben egy pillanatig sem tudna megenni Seneca nélkül. Tekintve, hogy itt a jó kultúrátlag, a közkeletű keresztény Stoa egyik képviselőjéről van szó, a nagy számok törvényének bizonyító ereje minden kételyen felül áll.

Elszigetelten él ebben a stoikus kultúrkörben a maga népies gyakorlati stoicizmusával Illyés András katolikus püspök. Versbeszedi Catót.⁷⁴ Neki köszöni egész triviális bölcsességét. Ponyvára került keresztény Seneca. Esetlenül figyelmezteti a kegyes olvasót a jó könyvek olvasására:

Könyvek olvasása étke a léleknek:
Mellyek ha jók lesznek, bölcseségre visznek.
De a gonosz könyvek gonosz étket adnak:
Kik azokkal élnek, bizony megromlanak...

Az ember gyűjtsön lelki kincseket, tisztelje a törvényt, tartózkodjék irigységtől, kevélységtől, pörpatvartól, ne higgyen hízégsnek, éljen mértékletes életet, ne költjön felettébb pompás öltözetre. Az élet rövid, véget vet mindennek. Ne adjuk magunkat világi dolgokra. Zabolázzuk indulatainkat, testünket. Vessük meg a nyavalyákat, gondokat. Nagyobb mesterséget sohult nem találni: Mint boldog halállal tanolni meghalni. Csupa degradált, patetikus súlyát vesztett, stoikus közhely, a keresztény Seneca páratlan alkalmazkodóképességének újabb bizonyítéka.

A nagyszombati világban, ahol keresztény szentnek kijáró tisztelet veszi körül Senecát, valóságos ünneprontónak hat az aristotelista Timon Sámuel.⁷⁵ Azt sem tudja, hogyan bélyegezze meg a stoikusok tudományát. (Scientia... Stoicorum... horrida, infamis, pernicioso, ridicula.) Ezek az emberek mindent visszájára fordítottak. Bölcsenek tartják azokat, akiknek ki van ficamodva a szelleme, gazdagoknak a szűkölködőket, királyoknak a rab-szolgákat; mindazokhoz képest, akik számot tesznek a filozófiában, formátlanok, szegények, számkivetettek, nyomorultak és betegek. Micsoda színlelés ez az egész Stoa! Keresik az örökhírt s meg vannak győződve arról, hogy akár bűnök árán is elhíresedhetnek: mintha csak azt tanítanák, hogy együnk emberhúst, még pedig ne csak a másokét, hanem a rokonainkét, sőt a szüleinkét is; hogy nincs erény, amely nagyobb a másiknál, hogy minden

⁷⁴ Rövid forma *Embernek életét bölcsen Rendelni, Avagy Jó Tudománnyal Tellyes Verseknek Sommája*... Nagyszombatban, 1709.

⁷⁵ *Dies Peripateticus Hoc est, Philosophicus et Ambulatorius. Tyrnaviae, MDCCVIII.*

bűn egyforma. Az embert csak a szemérem tartja vissza attól, hogy ne beszéljen egyéb ocsmány tetteikről, amelyeket állatok főztek ki s nem emberek.

Timon gyűlölködő hangjával bezárul a kör. Nem lenne teljes, ha hiányoznék belőle. Milyen erő él az örök Stoában, hogy annyi évszázad után is ekkora gyűlöletet képes kiváltani azokból, akik a túlsó parton állanak. Elvértve világi katolikus is akad a keresztény Stoa igehirdetői és hitvallói között. Idetartozik pl. a század közepe táján Forgách Adám gróf (*Fasciculus Sententiarum, Ex Scriptis diversorum Authorum magnorum in otio afflictionum collectus* ... Viennae 1657). Tartása, bölcseségének forrásai, szemléletének antik, középkori és modern hitelesítői Homeroson kezdve Tassóig, Gueuaráig, Justus Lipsiusig és Hugo Grotiusig, lényegében közösek a nagyszombatiakéval. Az egyetlen különbség, hogy Forgách kizáróan gyakorlati erkölcsstan alapján áll s a barokk udvariság nézőpontjából csoportosítja a stoikus hagyomány gazdag anyagát.

3. Diego Saavedra Fajardo és a stoikus embléma-irodalom. Hevenesi Gábor. Boethius, Petrarca és a magyar stoikusok.

A tizenhetedik század legnépszerűbb oktató-allegorikus kisformái közé tartozik az embléma-forma.⁷⁶ Alkotórészei: jelmondat, allegorikus kép, a kettőt értelmező verses vagy prózai szöveg. Ősei az antik epigramma, egyházi vagy profán szöveget magyarázó középkori „titulus”. Kezdőfokon — a lovagkorban — a puszta jelmondatra szorítkozik. Modern formájának kialakulása a renaissance idejére esik. Tüstént az új antropocentrikus szemlélet szolgálatába szegődik és egyesíti magában a képet és a szöveget, költészetet és humanista tudományt. Filippo Fasanini 1517-ben latinra fordítja Horappollo „Hieroglyphika”-ját (Kr. u. 2. század) s ezzel hatalmas lendületet ad a hieroglifszerű jelmondatok divatjának, amelynek nálunk is akad képviselője Lakner Kristófban (*Florilegus Aegyptiacus* ... Kereszturini 1617). A „Hieroglyphika” ösztönzi Andreas Alciatust embléma-könyvének megírására. (*Liber emblematum* 1522; a XVIII. század végéig 130 kiadása, számtalan fordítása.) Az embléma-forma ezzel végleges polgárjogot nyert. Paulo Giovio (*Dialogo dell' imprese militari ed amorose* 1554) írásba foglalja a műfaj elméletét, törvényeit és maga is ír minta-emblémákat. Tanítványa a magyar Sambucus, a spanyol Juan de

⁷⁶ V. ö. P. Verneuil: *Dictionnaire des symboles, emblèmes et attributs*. Paris, 1897. — K. Giehlow: *Die Hieroglyphenkunde des Humanismus in der Allegorie der Ren.* Jahrb. d. Kunsthist. Samml. des allerhöchsten Kaiserh. Wien, 1915. Bd. 32. H. 1. — L. Volkmann: *Bilderschriften d. Ren.* Leipzig, 1923. — L. Pfandl: i. m. 536 ll. — H. Rosenfeld: *Das deutsche Bildgedicht*. Palaestra 199. Leipzig, 1935. 40 ll. — Turóczy-Trostler József: *Nosce Te ipsum*. Magyar Könyvszemle 1937.

Horozco y Covarrubias (*Emblemas morales*), Cristóbal Pérez de Herrera, Alonso de Ledesma (*Epigramas y Hieroglyphicos*). A befogadott forma igazi virágkora a barokk. Teherbírása határtalan: már eddig is telítve volt tanítással, teológiával (Th. Bèze), most aztán kitárul minden elképzelhető tárgykörnek: állatmesének, természettudománynak, filozófiának, zenének; a barokk zűrzavar, mozgalmasság, paradoxia kicsinyített mása. Felcsigázza a képzeletet, izgatja és elkábítja az érzékeket, alakoskodik, érzelmes és szellemeskedő, allegorikus és szimbolikus, állandóan megfélemtetésekkel és leleplezésekkel szolgál. A költészet és festészet megfelelése itt a lehető legteljesebb: versenyre kelnek egymással a közös emblematikus cél megoldására. Ekkor élnek a forma leg európaibb képviselői, a német D. Sudermann (*Gleichnisse* 1624), Ph. Zesen (*Moralia Horatiana*), a németalföldi Joost van den Vondel (*Den Gulden Winkel der konstlievende Nederlanders*), D. Heinsius (*Emblemata amatoria*), Jacob Cats (*Emblemata amores moresque spectantia*). A legfinomkodóbb, legérzékenyebb, legzeneibb, legparadoxabb emblémákat német nyelvterületen a nürnbergi kör költői írják (Harsdörffer, S. von Birken). Most jelenik meg a spanyol Diego Saavedra Fajardo világhírű gyűjteménye, az *Idea de un principe politico-christiano, representada en cien empresas* (1640).⁷⁷ Ez a könyv lényege szerint fejedelmi tükör, az eszményi uralkodó szemléltető iskolája, a barokk udvari politikai gondolat képes enciklopédiája. Célja érdekében mozgósítja az egész makrokozmoszt és mikrokozmoszt, jelképies nyelvre ülteti át a természetet, az állat- és növényvilágot, a mindennapi élet jelenségeit, a művészeteket, ipart, háborút és békét, a szárazföldet, tengert, csillagos égboltot, mitológiát. Magábaolvasztja az európai úttörők, a spanyol ősök jelmondat-, kép- és bölcseség hagyományát. Viszont első ízben ad példát arra, milyen kimeríthetetlen forrása lehet az embléma-formának a keresztény stoicizmus. Merít belőle, ahol csak szerét ejtheti. A fejedelem megtanulhatja e könyvből, hogyan hozza összhangba Istentől kapott hatalmát, az államrezont alattvalóinak boldogságával; hogyan válassza meg munkatársait, hogyan kormányozzon, hogyan viseljen háborút, hogyan kössön békét, hogyan éljen ifjúkorában, hogyan öregségében... Saavedra spanyol író, de meghódítja Európát. Hatása nem ismer nemzeti korlátokat. Amerre megfordul, barokk ízlést és stílust, keresztény stoicizmust terjeszt. Legközvetlenebb tanítványai, Quevedo, Gracián, az ő nyomában lépik át országuk határát. A legtöbb későbbi embléma-író századokig az ő motivális körében jár. Legmélyebb hatásának területe a Habsburg-impérium, így természetes, hogy előbb-utóbb Magyarországnak is meg kell ismerkedni vele.

⁷⁷ Új kiadása: (*Classicos castellanos* 76. 1927. V. García de Diego.) V. ö. E. B. de La Llave: *Juicio crítico de las Empresas políticas de Saavedra*. Zaragoza, 1904. — L. Pfandl: *Spanische Nationalliteratur*. 540 ll.

Első magyar követője és utánzója Hevenesí Gábor (1656—1715), a nagyszombati egyetem tanára, a magyar történeti forráskutatás úttörője, épületes író.⁷⁸ Filozófáló rendtársainak minden emberi és intellektuális vonása megtalálható benne. Feltétlen biztossággal uralkodik az antik irodalmon, az ó- és új-szkolasztika, a misztika osztatlan területén. A keresztény Stoa szívügye. Csak-hogy ő nem áll meg a „könyvélmény” határán, nem marad meg a „tisztá” elmélet mellett, hanem stoicizmusát a gyakorlatba is átviszi: fegyelmezi és gyötri a testét, ruhája alatt vasláncot hord. Könyvet ír magyar és külföldi szentekről, Xaveri Szent Ferencről, Gonzagai Szent Alajosról, Loyolai Ignácra, Szűz Máriáról, a boldog halál tudományáról. Polihisztorizmusára legjellemzőbb műve a *Philosophia Sacra*.⁷⁹ A könyv szelleme, intuiciója szerint hatalmas demonológiai tükör, barokk kísértetjárás, a démonok élet- és természetrajza, s mint ilyen, páratlanul áll a régi s az újabb magyar irodalomban (csak Taxonyi János közelíti meg a XVIII. században). Antik és modern, pogány antik és modern keresztény demonológia keveréke. Hevenesí is érzi vállalkozásának paradox jellegét, s ezért mindjárt előjáróban elébevág minden rosszaló értelmezésnek: „*Sacra profanis miscemus, non nego, ita quippe Philosophus agimus, ut Christiani nomen non exuamus.*”

Könyvében szó esik fekete és fehér mágiáról, angyalokról és ördögökről, kísértetekről és lidércekről, óriásokról és törpékről, álmról és álmjóslásról, a nyelv problémájáról, némák megszólaltatásáról, madarak beszédéről, a paradicsom földrajzáról, csodálatos állatokról, madáleonról és fönix-madáról, aranycsinálásról, álhalálról, ásványok és kövek titkos tulajdonságáról, hermetikus tudományról, egyszóval mindenről, amit nemzetközi forrásai az ókoron kezdve Bodinusig, A. Kircherig, Stengelig, Masenig, Delrióig a kezére adtak. Faust neve például csak egyetlen egyszer bukkant fel Magyar Istvánnál, most Hevesinél történeti jelentőségét megillető helyre kerül.⁸⁰ Seneca kissé a háttérben marad. A legtöbbet idézett auktor Platon: ő a *Philosophorum maxime magister*, különösen a lelkiélet jelenségeivel foglalkozó fejezetekben.

Van Hevenesinek egy stratégiai, had-filozófiai, háborús etikája.⁸¹ Ebben antik és modern források fényénél világít meg egy csomó idevágó kérdést, pl. mi a polgárok kötelessége a háborúval szemben, mi dicséretesebb, nyíltan vagy csellel, vagy haditerv alapján győzni, vajjon meg kell-e tartani az ellenségnek fogadott hitet, szabad-e keresztény embernek pogányokkal szövetkeznie; hasznosabb-e több vagy kevés szövetséget kötni; mitől féljen a fejedelem jobban, az ellenség fegyverétől vagy pedig aranyától; mi jobb, a régi, vagy a modern harci taktika?...

⁷⁸ V. ö. Hóman Bálint: *Kishevesi Hevenesí Gábor*. Klebelsberg-emlékkönyv. Budapest, 1925.

⁷⁹ *Philosophia Sacra Sive Quaestiones Philosophicae, Occasionibus Sacrae Scripturae Textuum Deductae*. Viennae, 1690.

⁸⁰ *Philosophia Sacra*, 149 l.

⁸¹ *Philosophia Polemica Sive Theses Philosophicae Quaestionibus de re bellica distinctae*. Viennae, 1690.

Sokhelyütt veszedelmesen közeledik a machiavellizmus amorális felfogásához. De ezt a machiavellizmust minden esetben ellensúlyozza Seneca: ő a könyvön végighúzódo militia christiana szelleme, a keresztény heroizmus filozófiai hátvéde. Amikor el kell döntení azt a kérdést, vajjon az öngyilkosság gyávaság, vagy nagy lélekre mutat-e, Hevenesi Senecára bízza a feleletet. Senecával nőiesnek tartja azt a férfit, aki annyira szereti az életet, hogy képtelen megválni tőle. Mert: „Sapiens non fugere debet e vita, sed exire.“

Hevenesi stoikus hitvallása: *Succus Prudentiae, sive Discursus Ethici ē Senecae Cordubensis Philosophi operibus omnibus collecti.* (Viennae, 1680. Új kiad. u. o. 1690; Tyrnaviae, MDCCII.) 50 fejezetből (symbolum) áll. Minden fejezet élén jelmondat, alatta allegorikus-szimbolikus rézmetszet, a kép alatt moralizáló tétel és a tétel részletes kifejtése. Az I. Symbolum például így fest:

Saepe redire iuvat.

Kép:

Sziklás part, víznek rohanó szarvas.

Szikla tövében skorpió.

Magyarázó szöveg: Recurrere satius, quam male currere. — Seneca-idézetek: Ha tévedtünk, lássuk be hibánkat. „Optimus quisque est, qui quam citissime recurrere didicit a via errois!“

A Succus minden ízében a Saavedrára jellemző spanyolbarokk szellemet, élet- és világszemléletet tükrözteti. Képanyaguk, motivális körük is hasonló vagy teljesen egyező: művészet, építészet, mesterségek, irodalom, egyházi, köz- és magánélet, divat, Európa és a nagyvilág, állatok, fizika, szobrok, park, kézművesség, ipar, könyv, hajó, gabona, malom, szőlőtőke, égő ház, gyümölcs, hangszer, parázs, pecsétnyomó, hegyorom, fogyó hold, kagyló, medence, tükör, prés, rúgós szerkezetre járó óra, napóra, homokóra... De van közöttük egy lényegbevágó különbség: Hevenesi magyarázó-kísérő szövege szinte kizáróan Seneca-idézetekből vagy parafrázisokból áll (a legdúsabb anyagot természetesen a levelek szolgáltatják). Már a könyv címe, de még inkább a Balassa Páltól származó *Praefatio* sejteti, hogy Senecán kívül más nem jut szóhoz. Kétségtelen, hogy a magyar Senekakultusz hőfokán járunk. „Mellificium rarioris Sapientiae“, írja Balassa, „e probatissimis Romani Sapientis alvearijs recollectum, Tuo primum gustui explorandum propono Inclyte Comitatus. De melleis quippe his dapibus, hoc est: prudentiae sublimioris aphorismis, vix alius Te prudentius, vix sincerius iudicabit... Quaedam Tibi terrestres Intelligentiae praesunt, casum qui metuas? Spiritum ad haec principalem, hic quem offero Libellus offert, quia anima operum, Spiritus Senecae est hoc in Succo melius eliquatus quam gemma Cleopatrae.“ S valóban, az ötven szimbolum Seneca bölcseségének mézével táplálja az olvasót. Nincs olyan képzelt vagy reális helyzet, amelyben ne látná el megfelelő tanáccsal. Tükröt tart eléje, megmutatja hibáit, figyel-

mezteti a barátság értékére, a balsors nevelő szerepére, a munkás-élet fontosságára, szerénységhez, önzetlenséghez, béketűréshez szoktatja, megtanítja, mit keressen, mit óhajtson, mit kerüljön, melyek nyugalmának, boldogságának a feltételei, hogyan különböztesse meg a látszatot a lényegtől, az árnyékot a testtől, hogyan vesse meg a bűnt, hogyan maradjon meg a következetesség, az állhatatosság útján, hogyan békülhet meg a halál, a mulandóság gondolatával, hogyan törődjék bele abba, ami elkerülhetetlen. Minden út minden szabály, minden tanács a virtus, a ratio, a humanitas hármasságában találkozik: Sola virtus efficere potest, ut quis plenus gaudio hilaris placidus atque inconcussus cum Diis ex pari vivat. (Symbolum XLV.) ... Sola ratio hominem a brutis discernit. (Symb. XLIX.) ... O quam contempta res est homo, nisi supra humana se erexerit. (Symbol. L.) Ilyen széles fronton a gondolat- és képbarokk nem igen tört be a magyar világba.

Néhány év múlva Tapolcsányi Lőrinc újra kiadja a Succus magyarázó szövegét⁸² — Hevenesinek említése nélkül. Mellőzi a jelmondatokat, képeket s ezzel megfosztja az egészet barokk ékességétől és mozgalmas varázsától.

Szellemileg, ha lehet, még Hevenesinél is közelebb áll Saavedrához Szerdahelyi Gábor műve,⁸³ ez egyúttal érdekes kísérletet tesz az embléma-kör kitágítására. Esetről-esetre egy-egy természeti tüneményből, rendszerint légköri jelenségből, földtani, ásványtani tényből indul ki (Quaestio) és ehhez fűzi a maga morális-szociológiai, politikai „Conclusio politicá“-ját. A „Conclusio“ jelmondatostul be van ágyazva a szimbolikus-allegorikus képbe. (Jelenetek a mindennapi élet, művészetek, természet, mitológia köréből, szökökutak, parkok, bányák, főleg pedig: viharos tájak, csillagos éjszakák, üstökösjárás, tenger, hajó, tűzhányók, földindulás...) A Quaestiókban ellentmondás nélkül élnek egymás mellett a mitikus-antik, az irreális középkori természetismeret és a modern exakt természettudományok. A Conclusiók a keresztény Stoát és a Saavedra „politica christiana“-ját viszik az olvasó elé. (Szerdahelyi forrásai egyébként: Saavedra és Seneca mellett, Platon, Aristoteles, Cicero, Epiktetos, Tacitus, Livius, Plinius, Vegetius, Vergilius, Juvenalis, XVII. századi természettudósok... és Descartes.)

A barokk-embléma a XVIII. század óta állandóan alakot vált. A közös racionális alapon alkalmazkodik a felvilágosodás szelleméhez, ezzel meghosszabbítja amúgyis szívós életét. Nálunk jó sokáig megmarad a barokk fok. Ezt a fokot képviseli Kaprinai

⁸² *Axiomata Christiano-Politica Discursibus Ethicis e Senecae Cordubensis Philosophi operibus collectis, illustrata.* Tirnaviae, 1706. —

⁸³ *Meteorologia Philosophico-Politica. In duodecim Dissertationes per Questiones Meteorologicas et Conclusiones Politicas divisa, appositisque Symbolis illustrata.* Tyrnaviae, MDCCII.

István történetírónak emblematis „tripartituma”.⁸⁴ Aristoteles etikájának és politikájának anyagát építi ki benne keresztény politikai és morálfilozófiai kézikönyvvé, még pedig a Saavedra szellemében, a Hevenes technikájával. (A Praefatio ad lectorem szerint forrásai: Lipsius, Barclay, Saavedra.) Kép- és motivális anyaga, szociológiai szemlélete a régi. Seholy semmi nyoma annak, hogy átléptük a felvilágosodás délkörét.

Platonnak és a platonizmusnak, Senecának és a keresztény Stoának századok óta elmaradhatatlan bolygója Anicius Manlius Severinus Boethius leghíresebb munkája, a *De Consolatione Philosophiae*.⁸⁵ A *Consolatio* dialógusai egyesítik a Platon erőszát és a Seneca erkölcsi heroizmusát. Sőt van egy vonásuk, amely személyibbé és modernebbé teszi írójukat Platonnál is, Senecánál is, s ez a halálos megrázkódtatás, az egész élet értelmét megvilágító utolsó pillanat fensége, a kétségbeesett s kétségbeesésében isteni eredetű eszmélő, megnyugvó lélek érzelmessége és lirizmusa. Az antik filozófia felemelő és felszabadító funkciója Boethius előtt csak egyetleneszer nyilatkozott meg ilyen megdöbbentő fenséggel és közvetlenséggel: a Sokrates halálában. Soha még antik munkában nem tört ilyen mélységek-ből felszínre a mindent átfogó kozmikus szeretet gondolata; az emberi szellem erejének, nemességének tudata talán még sohasem érezte ilyen mértékben megváltó hatalmát. Érthető, hogy a *Consolatio* olyan rejtettebb hűrokat is megremegtet, amelyek különben némán állják Platon és Seneca érintését. Kéziratainak családfája ma sem teljes, középkori utánpótlóinak, visszhangjainak száma beláthatatlan. Tekintélyét emeli egy kommentárja, amelyet századokig Aquinói Szent Tamásnak tulajdonítanak. Népszerűségét fokozza az a legenda, amely szerint nem udvari intrikák áldozata, hanem katolikus hitének mártírja. Formáló erejének része van a skolasztika kikristályosításában. Burdach a renaissance előcsarnokában jelöli ki a helyét. Ehhez

⁸⁴ *Idea Sapientis seu Philosophia Morum Tripartita*. Claudii poli 1751. I. Philosophiae Morum Pars Prima (Ethica) Pars II. Theo-Politica. Pars III. Oeconomica.

⁸⁵ Irodalom: Überweg—Praechter: *Grundriss*, 1. 1926 (12. Aufl.) 652 ll., Überweg—Geyer: *Grundriss* II. 1928 (11. Aufl.) 135 l. — *De Consol. Philos.* ed. R. Peiper, Lipsiae 1871. LI, LVI ll. — Vinzenzo di Giovanni: *Sev. Boezio filosofo e i suoi imitatori*. Palermo, 1881. — A. M. Sev. Boethius: *Trost der Philosophie*. Übersetzt von E. Gothein. Berlin, 1932. Nachwort von M. Luise Gothein. 192 ll. — A. Auer: *Joh. von Dambach und die Trostbücher vom 11. zum 16. Jahrhundert*. Beiträge zur Gesch. d. Philos., XXVII. München, 1928. — C. Burdach: *Platonische, freireligiöse und persönliche Züge im Ackermann aus Böhmen*. Sitzungsber. der Preuss. Akad. der Wiss. Phil. Hist. Klasse 1933. XIV. 644 ll. — U. a. *Die humanistischen Wirkungen der Trostschrift des Boethius*. Deutsche Vierteljahrsschrift 1933. 530 ll. — *Corpus Scriptorum ecclesiasticorum latinorum*, Vol. LXVII. rec. Gvill. Weinberger. Vindobonae—Lipsiae. 1934. IX. ll.: De interpretibus et commentatoribus consolationis.

járul, hogy a dialógusai mögött meghúzódó Fortuna-gondolat⁸⁶ állandóan foglalkoztatja, izgatja a nyugati embert, legjobban a barokk idején. Fordítói, magyarázói között egyszerű barátok, fejedelmek, egyházi méltóságok, költők mellett ott látni a középkori protorenaissanceok, naív humanista mozgalmak sugalmazóit és irányítóit: Hrabanus Maurust, II. Silvestert, Joh. Scottus-Eriguenát, Walafried Strabót, Aquinói Szent Tamást, Auxerrei Remigiust, Notger Labeot, Joh. Sarisberiensist (Salisbury), a „nagy” renaissance ismertebb alakjait. Legmélyebben Dante élt Boethius vígasztalásával, még pedig életének legmeggrázóbb s költészetének legdöntőbb pillanataiban.⁸⁷ Petrarcának, Erasmusnak, a XVI. század eretnekeinek és misztikusainak kezében ott van a *Consolatio*. Szinte érthetetlen, hogy a magyar szellemi élet századokon keresztül elzárkózik előle, vagy csak másodrangú források alapján vesz róla tudomást. De viszont az is érthető, hogy a stoikus nyárató Platonnal, Senecával együtt őt is felszínre veti. Aminek egyetlen érdekese s eddig rejtve maradt emléke, Rackensberger Lipót nagyszombati jezsuita kis könyve: *Sortis utriusque Rex, sive Anicius, Manlius, Torquatus, Severinus, Boetius; Aequitatis Cultor, et Fidei Assertor...* (Tyrnaviae 1700.)

Rackensberger mindjárt előljáróban igazi barokk ünnepet celebrál Boethiusnak: ő a hősök hőse, az isteni és emberi tudományok korifeusa, a filozófia legnagyobb ékessége, a maga korának kétségkívül főnixe..., az emberi nem valóságos csodája. Ő a megtestesült kegyesség és igazságszeretet egy olyan időpontban amikor körülötte nem látni egyebet istentelenségnél, igazságtalanságnál, bűnnél, rágalomnál, erkölcsi fertőnél. „Quem Virum virtute, sapientia, rerumque gestarum gloria celebrimum atque adeo immortalis memoria dignissimum vel iccirco triumphali Vestrae pompae adducere hospitem gestiebamus, quod hoc pacto duo ad sublevandum nostrum caetera exilem conatum haud parum conferentia nos consecuturos non vane ominabamur...” Az ajánlást rövid életrajzi vázlat (Synopsis Vitae A. M. T. Sev. Boetii), ezt pedig Boethiusnak öt fiktív beszéde követi. Közülük öt vád- és feddő-, egy pedig védőbeszéd. Az első Theodorich bizalmasa, az istentelen, erkölcs-telen Conigastus (Cassiordorusnál: Cunigastus), a második, ha lehet még szenvedélyesebb és hevesebb Trigvilla prefektus, a harmadik Ametadotus (Praetorii Praefectus), a negyedik Theodorich császár, az igazságtalan bíró, az ötödik Boethius három vádlója, Basilus, Opilio, Gaudentius ellen irányul. A védőbeszéd a konzulságot viselt Paulinusnak (498) szolgált igazságot. (A beszédek a *consolatio* Lib. I. Prosa IV. 25 során alapulnak.)⁸⁸ Rackensberger tökéletesen beleéli magát Boethius helyzetébe, pátoszába, szókincsébe, frazeológiájába, mondatainak szerke-

⁸⁶ A. Doren: *Fortuna im Mittelalter*. Vorträge der Bibl. Warburg, 1922. 23. I. G. Müller u. H. Kromer: *Der deutsche Mensch und die Fortuna*. Deutsche Vierteljahrsschrift f. Literaturwiss. u. Geistesgeschichte, 1934, 329 ll.

⁸⁷ Burdach: *Deutsche Vierteljahrsschrift*, 1933, 538 ll. V. ö. K. Vossler: *Die göttliche Komödie*. 2. Aufl. 1925, s. v. Boethius.

⁸⁸ A beszédek alapszövege: Corpus, 9. 1. Lib. 1. 4.

zetébe, hanglejtésébe, a *Consolatio* egész légkörébe, úgyhogy a végén az álarc meg áhang szinte az eredetiek meggyőző erejével hat. A hatodik beszédben különben szerepet cserél Boethiussal s maga veszi át a szót. Búcsúzóban mégegyszer felidézi a hanyatló Itália képét és Boethius erkölcsi nagyságát: „Quamobrem illuc, illuc anhelat Boetii animus, ubi feras ipsas naturae legibus conformius viventes, quam in Italia tribunalium Praesides reperire se posse arbitratur. Quo antequam concedat, illuc postremo perturbatae, penitusque, convulsae Romae totique secuturae posteritatis memoriae insculpi anhelat; ut se non alio crimine quam Religionis et Aequitatis amore exilium, et mortem apud Theodoricum commeriusse agnoscat.”

Rackensberger kísérlete szerény, de biztató kezdete egy nem kevésbbé szerény, de nem kevésbbé lelkes magyar Boethius-kultusznak. E kultusz legérdekesebb megnyilvánulása Illei János magyar *Consolatioja*,⁸⁹ amely magyaros versekben szólaltatja meg az antik metrumokat.

A humanitás eszménye, az erkölcsi tudat szabadságának antik pártosza Petrarca világában bizonyul első ízben életet szabályozó és irányító, személyiséget nevelő, művészetet megtermékenyítő erőnek. Igaz, hogy az antik forrásvidék új távlatot kap, az antik humanitás új elemekkel, az abszolút magány, a nyugtalanság, a pszichologizálás szenvedélyével bővül. Ebben az új kétlaki humanitásban fogantak Petrarca halhatatlan párbeszédei, a *De remediis utriusque fortunae* (1366),⁹⁰ amelyeknek közvetlen szellemi és formai ösztönzője Seneca dialógusa, a *De remediis fortuitorum*, volt.

Az első százhusz dialógusban az impresszionista Gaudium beszélget a megfontolt Ratióval virágzó életről, időről, egészségről, testi és lelki erőkről, szónoki készségről, virtusról, bölcseségről vallásról, szabadságról, szülőföldről, alacsony- és magasrangú származásról, nyugalomról, zenéről, énekről, szórakozásokról, látványosságokról, festményekről, szobrokról, könyvekről, irodalomról, hivatalokról, fejedelmi kegyről, barátságról, gazdagságról, a föld termékenységéről, állatokról, családi életről, rokonságról, tanítókról, hatalomról, dicsőségről, népről és uralkodóról, hadról és békéről, alchimiáról, s arra az eredményre jut, hogy mindez csupa múlandó érték, árnyék, hiábavalóság, hacsak nem társul a virtussal. Az embernek le kell mondania róluk, ha azt akarja, hogy része legyen az örök életben. A párbeszédnek másik csoportjának (132) Ratio és Dolor a szereplői. Beszélgetésük azok körül a testi és lelki fogyatkozások, betegségek, nyomorúságok, inségek, szenvedések, halálos félelmek körül forog, amelyek nyomon kísérik az embert a bölcsőtől a sírig. Itt is csak önfegyelem, állhatatosság, férfias virtus, lemondás vezet a végső diadalhoz, a tranquillitas animaehoz,

⁸⁹ Anitzius Manlius Torkvátus Szeverinus Boetziusnak V. Könyvei *A Filozofiának, vagy is Böltsésgnek Vigasztalásáról*... Kassán, 1773.

⁹⁰ Első kiadása: 1474 kör. Strassburg, v. ö. Francis Petrarch's treatise *De remediis utriusque Fortunae*. Bibliographical Notices (s. a. 1887) III. 6 l. Kiadások, fordítások. — L. G. Körting: *Petrarcas Leben u. Werke*. Leipzig, 1878. 548 ll. — W. Rehm: *Zur Gestaltung des Todesgedankens bei Petrarca u. Joh. von Saaz*. Deutsche Vierteljahrsschrift für Lit.-wissenschaft. 1927, 435 ll.

oda, ahol hatalmát veszti a halál réme. Boethius egyesítette Platont és Senecát, Petrarca egyesíti őket szent Ágostonnal s a maga költői vérmérsékletével. Még a középkor graduális világában járunk. A Gaudium még nem mer felelőtlenül örülni, még mindig felelősséggel tartozik a szupranaturális égi Örömmek, a mindent ellenőrző Rationának, a virtus még képtelen Isten beavatkozása nélkül, a maga erejéből megváltani a szegény, szenvedő kreatúrát. De a lemondás, keresztény alázat és pesszimizmus sem tudja elhomályosítani az élet újonnan felfedezett gazdagságát, az önmagáért való szépség, az isten-, természet- és emberközelség, az érzékek új, váratlan élményét, elhallgattatni az abszolút magány megdöbbentő hangját. A fájdalom, a szenvedés, a halál gondolatának állandó jelenléte még csak fokozza a féltett szépségek valóságértékét. A párbeszéd rendszerint csak ürügy az antik példák, a művészet, természet, irodalom csodáinak bemutatására s az antikvitás ünneplésére, amelyhez Petrarca szenvedélyes honvággyal közeledik.

De ami mindennél korszakosabb jelentőségű: Petrarca széles fronton éppen ott töri át a középkor zártságát, ahol századokig megközelíthetetlennek bizonyul s nem ismer engedményt. Szent Ágoston óta szigorú dogmatikus érvény illeti meg azt a tanítást, hogy a testi halál büntetés, az ember bűnösségének, nem pedig embervoltának a következménye. Dante, sőt még a középkor „öszé“-nek nagy eretnekei sem merik elhomályosítani. Petrarca eredendő renaissance-érületénél fogva, Seneca és a Stoa hatása alatt nem tud beletörődni a halál büntetésjellegébe, megaláznak tartja s azt találja, hogy nem egyeztethető össze az ember isteni eredetével, az emberi méltóság autonómiájával. Szent Ágostonnal vallja, hogy születésünk óta a halál iránt élünk, hogy a halál törvény, életünk formáló eleme, de viszont azt is tudja, hogy magában véve sem nem jó, sem nem rossz; az emberen áll, milyennek értelmezze. Bölcs emberhez nem illik a halálfélelem; a halál jótémény, véget vet minden szenvedésnek, az igazi független nyugalom, az igazi élet kezdete. Petrarcát száz meg száz szál köti a középkorhoz, a halál új értelmezésével mindenestre az „új kor“ élére kerül.

Petrarca szonettjei századokra preformálják az európai líra műnyelvét, szerelmi etoszát, a boldog és kesergő szerelem pózait, tipológiáját, megteremtik a félelmetes hatású petrarkizmust, de sohasem lépik át az irodalom és esztetizmus határát. Platóni-kus-stoikus párbeszédei viszont korlátlan szabadsággal terjeszkedhetnek.⁹¹ Ugyanaz a közönség fogadja magába, „élvezi“ őket, amelyik Platont, Senecát, Boethiust. Hosszú századok alatt nem csökken vígasztaló erejük. Franciaországban V. Károly buzgólkodik a fordításuk körül. Németországban népszerűbbek Petrarca minden egyéb művénél, sőt talán ez az egyetlen műve, amely mélyebben hat. A XVI. századtól kezdve annyi a német fordításuk, kiadásuk, hogy jóformán német könyvnek számítanak.

⁹¹ H. Röttinger: *Hans Weiditz der Petrarcameister*, Studien zur d. Kunstgeschichte, 50. Strassburg, 1904. — K. Burdach: *Vom Mittelalter zur Reformation*, III. 1. 215 l., III. 2. 219 l., 219 l. — (*Aus Petrarca's ältestem deutschen Schülerkreise.*) — VII. (*Petrarca's Briefwechsel mit deutschen Zeitgenossen.*) — Arturo Farinelli: *Petrarca u. Deutschland in der dämmernden Ren.* Köln, 1933, 25 l., 49 ll., 60 ll., 65 l.

Magyarországot századokig állhatatosan elkerülik, ahogy az igazi Petrarcanak is csak a petrarkizmus (Balassa, Rimay) a petrarkizáló humanisták, a Petrarca nevétől különvált hét bűnbánó zsoltár,⁹² a Volter és Grizeldis tárgyának közvetítése révén van némi köze a magyar irodalommal. Idézni ugyan idézik a nevét, vagy egy-egy mondatát, de rendszerint csak másodkézből, harmadforrásból. *Párbeszédei* a platonista és stoikus hullámmal együtt vonulnak be a magyar szellemi életbe, azután, hogy bejárták egész Európát. Hamarosan akklimatizálódnak. Ugyszólván néhány évtized alatt pótolják hosszú századok mulasztását. A tájékozott és fürgeszemű Rajcsányi György fölismeri pedagógiai-humanista értéküket. 1700-ban kiad az első rész *Párbeszédeiből* 19, illetve 20-at (a harmadikat és negyediket összevonja), a másodikból pedig 21, illetve 22-t (itt a 34. és 35.-et vonja össze).⁹³ A következő évben bővebb kiadásban teszi közzé Petrarca munkáját,⁹⁴ a párbeszédek számát az első részben 28-ra, a másodikban pedig 58-ra emeli, eszerint jobban megközelíti az eredetit. Úgy látszik most már az az érzése, hogy jogot formálhat a gyűjteményre, mert 11 év múlva újra sajtó alá rendezi, de ezúttal a maga munkája gyanánt.⁹⁵ Petrarca neve lekerült a címlapról.

Rajcsányit a *Párbeszédek* kiválogatásában Nagyszombat keresztény stoicizmusa irányítja. Mellőz mindent, ami a renaissance pogány szépségáhitatának, céltalan esztétikai szemléletének az emléke, amit Petrarca lírizmusa sugallt. Választása kizáróan olyan dialógusokra esik, amelyek egybevágóan a keresztény vigasztaló-irodalom, a „boldog halál” higgadtabb szellemével.

⁹² V. ö. Katona Lajos: *Petrarca bűnbánó zsoltárai a Festetics-kódexben*, Irod. tanulmányai. II. 1912. 93 ll. — A. Foresti: *La data dei Salmi penitenziali del Petrarca e la sua crisi spirituale*. Convivium. 1931, III. 39 ll. — L. A. Eckhardt: *Val. Balassa e Petrarca*. Corvina, I. 1921, 59 ll. — L. Holik—Barabás: *La fortuna del Petrarca in Ungheria*. Annali della Cattedra Petrarquesa, 1932, IV. — Josef Trostler: *Anfänge der ung. Persönlichkeitsdichtung*. (Festschrift für G. Petz.) Budapest, 1933. — A kor Petrarca-ismeretére jellemző a köv. adat: Szathmári Ötvös István Petrarcat idézve (*Titkok Jelenése, Avagy, Sz. János Apostol Mennyei-Látása*. Szeben, 1668.), ezt írja: És mint Olasz Petrarca Ferencz kit az igaz mondásért meg-is égettenek ennek előtte három száz esztendőekkel... (Talán Savonarolával tévesztette össze, de az évszám így is téves, mert S.-t 1498. égették meg.)

⁹³ *Harmonia Philosophica Cantus laetiores tristioribus, et tristiores laetioribus attemperans, Sive Principia Quaedam verae ac genuinae Philosophiae, animum humanum regulantia: ne, vel prosperis evanescat, vel adversis frangatur: ex libris duobus Francisci Petrarchae, De remedijs utriusque fortunae, desumpta*. Tyrnaviae, MDCCVI.

⁹⁴ *Ars recte philosophandi seu Vitam ex praescripto rationis moderandi desumpta potissimum Ex Dialogis Francisci. Petrarchae De Remedijs utriusque fortunae...* Tyrnaviae, 1707.

⁹⁵ *Conclusiones Scientiae Practicae. Quae tam in rebus prosperis quam adversis Recta dictat Ratio...* Tyrnaviae... MDCCXVIII.

Rajcsányi minden bizonnyal ráhibázott időpontjának szellemére: a közönségnek kellett a könyv. Már 1756-ban⁹⁶ s 1758-ban⁹⁷ megjelenik Petrarca teljes szövegének kiadása, bevezetésül a költő önéletrajzával. Mind a kettő valamilyen közkézen forgó németországi kiadás változatlan lenyomata. A közbeeső néhány évtizedet László Pál „Ruthenis Praepost és Váradí Canonok“ († 1729) magyar Petrarcaja⁹⁸ hidalja át. Az egybevetésből úgy látom, hogy László Rajcsányinak első szemelvényes kiadása alapján végezte fordítását. (Összesen 59 dialógust fordított.) Szerény munkájának egyenesen felbecsülhetetlen a szellemtörténeti jelentősége. Csak meg kell gondolni: Rákócziék éppen akkor érkeznek rodostói szállásukra, amikor megjelenik. Mikes még csak most gyűjti leveleihez az anyagot. Faludi, Amade serdülő gyermek, a magyarnyelvű irodalmon a prédikátor, a tanító, szótár- és nyelvtanító uralkodik. A világi regénynek, novellának, drámának még nem jött meg az ideje. A szépprózát néhány XVI. és XVII. századi „népkönyv“, irodalomalatti trufák, pár „lesüllyedt“ meseszerű elbeszélés, aesopusi mese, prédikációkban meghűződő antik-középkori csökevény képviselik. A *De remediis utriusque fortunae*... aszkétikus gyökerei, pedagógiai alapvetése mellett is a világi humanizmus nyelvméleke. Magyar közvetítése fontos teljesítmény: László olyan nyelvi elemeket kénytelen mozgósítani, amelyek vagy teljesen parlagon heverték, vagy a XVI–XVII. század „magyar“ renaissance-hulláma óta nem igen jutottak szóhoz. Hősiesen küszködik Petrarca humanista latinságával, a latin mondatépítés architektonikus fegyelmével, becsületesen állja a harcot s tisztán kerül ki belőle. Fordításának vannak részletei, amelyeket bátran a Mikes és Faludi prózája mellé állíthatunk. Sőt a dialógusokhoz fűzött, eredetieknek látszó elmélkedéseiben helyenként teljesen függetleníti magát minden idegen nyelvi normától és természetesen, frissen hat. Petrarcha disztichonjait Gyöngyösi-ízű párrímes tizenkettősökben fordítja. S itt aztán újra ráeszméltet arra a fájdalmas szakadékra, amely a renaissance első fejedelmétől elválasztja.

Időpontja követelményeinek megfelelően úgyszólván teljesen a nyelvművelés és pallérozás szempontja vezeti azt a névtelen „Magyar Nemest“, aki 1813-ban a kegyes olvasó elé bocsátja a „Római Bölts Petrarcha Ferencz“-et (még mindig a Rajcsányi-féle szöveg alapján).⁹⁹ Ezzel lezárul a stoikus Petrarca magyar

⁹⁶ Francisci Petrarchae de remediis utriusque fortunae libri duo. Budae: 1756.

⁹⁷ Francisci Petrarchae de remediis utriusque fortunae libri II Agriae, 1758.

⁹⁸ Nagy emlékeztető Petrarcha Ferencznek A jó, és gonosz Szerencsének Orvoslásáról írott két Könyvecskéje Jó, és Bal Szerencsék között forgóknak vigasztalására. Deákból Magyarára fordíttatott. Kassa, 1720.

⁹⁹ Az igaz és valóságos böltselkedésnek az emberi elmét arra mérseklő kútfejei hogy sem a boldogságban el ne enyésszen, sem a nyo-

hatásának története. A XVIII. század közepe óta egy másik hatás, a tiszta lírikusé, a szonettek írójáié keresztezi ennek a hatásnak az útját.

4. A stoikusok két szigete.

A nagyszombati stoicizmus legérdekesebb zárófejezete: egy stoikus utópia.

Mindszenti András Ó- és Uj-Stoája¹⁰⁰ nem tartozik sem az antik, sem a modern barokk utópiák családjába, úgy, amint Thomas Morus tanítványai, Campanella, Francis Bacon, Vairasse, Foigny, Joh. Val. Andreae, Grimmelshausen képviselik, nem is a legtökéletesebb, eszményi állam és társadalom boldog fikciójával ejti meg az olvasót. Inkább azoknak a szerényebb igényű utopisztikus álmoknak, pedagógiai látomásoknak kései rokona, amelyeket a spanyol Quevedo Villegas *Almai* (*Sueños*, 1627) segítettek életre mindenfelé.

Nem hiába hagytuk utolsónak Mindszentit: úgy tetszik, mintha összegezni akarná időpontjának és rendtársainak egész Stoa-rajongását. Ellentmondást nem tűrő hangon hirdeti: Nincsen fenségesebb, filozófushoz méltóbb dolog a Stoánál. A Stoa az egyetlen igazi filozófia.

Az első rész (Pars prior) az Ó-Stoával foglalkozik. Mindjárt kezdetben szembeállítja az Ujjal, a szigorút, a rideget a szelíddel, a megértővel. (Caput I. Ingressus.) Almot lát. Fejezetről-fejezetre haladva, rövid prózai bevezetések után metrumokban számol be álmotapasztalatairól. Először sivár, kietlen szigetre vetődik. (Caput II. Insula Stoeae Veteris.) Körülötte vihar, hullámverés. Terméketlen, virágtalan, gyászos világ ez, sem ének, sem madárhang, sem legelésző nyájak:

Est facies metuenda loci: fremit horridus ira
Neptunus. crebrisque fragoribus astra resultant
Circum. Continuos undarum, ad sydera montes
Infrendens Aquilo torquet, rupesque flagellat.

Szártára emlékeztető, rideg városhoz érkezik. Mindenképen beleillik a sivár környezetbe: ez az Ó-Stoa városa:

Est Urbs, heroam qualem Lacedaemona quondam,
Pulchro formosam neglectu, et robore gentis
Cinctam fama canit. Non, multa hanc turre coercent
Moenia, quæis clara Babilona Semiramis omnem
Armavit. Nudus, Sacro quos Consul aratro
Duxit, habet sulcos agger, vastissima centum
Jugera complexus: portarum claustra minaci
Attamen assurgunt scopulofirmata, nec omnem
Ignorant artem;

morúságban el ne tsüggedjen. Melyek vétettek, és bővítéssel kiirattattak római bölts Petrárcha Ferentznek mind a két rendbéli jó és bal szerenésének orvosló szereirol irt két könyveiböl egy nevezetlen keresztyén tudós által deák nyelven. Ezen nyelvböl pedig magyar nyelvre fordítottak Egy Magyar Nemes által. Debrecen, 1819.

¹⁰⁰ *Stoa Vetust et Nova*. [Tyrnaviae], MDCCX.

Megnézi a stoikusok kúriáját, megismerkedik törvényeikkel és sorra veszi őket: a szerencsében ne bízzuk el magunkat, a bajban ne csüggedjünk; ne törődj a testeddel; ne keresd a nép kegyét; tettekkel töltsd be az életedet; fegyelmezd magad; ne engedj a bűnnek; ne törődj sem a holnappal, sem a tegnappal, ma élj. Légy világgolgár... E törvények szellemében több a cinikus, mint a stoikus elem. Hasonló ridegség jellemzi az Ó-Stoa törvénykezését. A város tőszomszédságában mező: ubi juvenus sub Campi ductore ad omnem Reip. disciplinam formabatur. Az álom végetért.

A következő álom az Új-Stoa szigetét varázsolja elénk. (Pars posterior Stoa Nova. Caput I.: Trajectus in Stoam novam. Caput II.: Insula Stoeae novae.) Ez a sziget mindenben ellenkezője az elsőnek. Derű, füves rét hívogatja a szemet. Madarak énekelnek, patakok szelik a virágos mezőt, legelésző kövér nyájak, lágy szellők: valóságos paradicsom, Boldogok Szigete:

Laeta loci facies: vastum praetenditur aequor
Camporum; grato vestitae gramine terrae
Invitant oculos. Non Fauni frondea desunt
Regna, vagis habitata feris...

...Modo celsa minatur
Montibus in Coelum tellus, modo vallibus Orco
Fit proprior, variatque sinus natura beatos.

Hatalmas nagy város emelkedik a szigeten. (Caput III.: Urbs Stoeae novae.) Nagy néptömeg hömpölyög benne, de mindenütt rend és fegyelem. A szenátust csak egy dolog foglalkoztatja:

...una senatui
Cura sedet, fractas vitiorum turbine gentes
Solicita juvisse manu, sacroque ligatas
Foedere, divina Stoicorum vivere lege.

Az Új-Stoa törvénykönyve egyetlen követelményt állít föl. Minden emberi cselekedet isten nevében kezdődjék s isten nevében végződjék.

5. Protestantizmus és Stoa. Cartesiánusok. Comenius és az irenikus mozgalom. M. Bernegger.

A keresztény Stoa elmos minden felekezeti különbséget, elhomályosít minden dogmatikus határt. Evangélikus pietizmus, kálvinista kegyesség, katolikus aszkézis, gyakorlati és spekulatív misztika a közös stoikus áramba kapcsolódva él egymás mellett, egyetlen messzeágazó család megnyilatkozása gyanánt. Betulejus-Szenci Molnár *Summum bonum*-ja (*Discursus De Summo Bono*, 1630), Párizs-Pápai Ferenc magyaráításai (*Pax animae, Pax aulae, Pax sepulchri*), a katolikus Haller János Corenus-fordítása (*Pays, a békességes türésnek Payssa*), a *Praxis Pietatis* európai irodalma kiapadhatatlanul ontják minden irányba a tiszta és felhígított, deformált Keresztény Stoa anyagát.

Descartes etikája és lélektana is át meg át van itatva stoikus elemekkel. Ami stoicizmust nem a nyílt források közvetítenek, az némi kerülővel, lappangó források, magyar cartesiánus diá-

kok, tanárok disszertációi és tankönyvei útján szivárog a magyar szellemi életbe.¹⁰¹ Apáczai Csere János tanítványa, Bethlen Miklós, Epiktetostól és Senecától tanul önfegyelmet. Descartes egyetlen önálló, európai szabású magyar követője, Apáti Miklós, két forrásból: a Stoából (Epiktetos, Seneca) és a cartesianizmusból építi meg a „recta ratio” rendszerét. (*Vita triumphans*, 1688.)

Orthodoxia és cartesianizmus között nincsen híd, evangélikus álláspont és Descartes között jó ideig nincsen egyezmény, a Keresztény Seneca előtt viszont megnyílik a legföltettebb s legzártabb terület is. Itt csak egy jellemző termékeny példára szorítkozom. Az altorfi egyetemen tanít a pozsonyi származású Moller Dániel Vilmos (1664—1712). Tanítványai s barátai révén mindvégig eleven kapcsolatot tart Magyarországgal. Exuláns-sors és protestáns-üldözések félreismerhetetlen időszerűséggel ruházzák fel stoicizmusát. Még csak érzékeny fül sem kell hozzá, hogy az ember kihallja belőle a személyi vonatkozások, a fegyelmező önbátorítás hangját. A független bölcs szempontjából teljesen közömbös, vajjon odahaza vagy idegen földön öregszik-e meg. Mindenütt módjában áll istennek élni.

„Exulabis, erras: cum omnia fecerim, patriam meam, transire non possum.” Mindnyájunknak egy közös hazánk van. „Extra hanc nemo proficisci potest. Exulabis? non patria mihi interdicetur, sed locus. In quamcunque terram venio, in meam venio. Nulla terra exilium est: altera patria est. Non eris in patria? Patria est ubicunque bene est: Illud autem per quod bene est in homine, non in loco est: in ipsius potestate est, quae sit illi fortuna.”

Ez a stoikus világpolgár eszménye, amelyre még nagy jövő vár a XVIII. század folyamán. Legtisztább formájában bölcs önfegyellemmel párosul. Minden ember uralkodásra született. Uralkodni haragon, fájdalomon, vágyon, élvezeten: ebben áll az igazi bölcs királysága. Kiűzhetnek hazádból, bebörtönözhetnek, bántalmazhatnak, megalázhathatnak, de nincs az a hatalom, amely arra kényszeríthetne, hogy fájdalmat érezz, panaszkodj, hacsak önszántodból nem teszed. Az „absolutus Sapiens” felülemelkedik mindenben, tudatlanságon, a tömeg véleményén, kitüntetésen, jó és balszerencsén. Lelkileg szabad, mégha bilincsben van is kez, lába. Akarata ellenére nem mond, nem gondol, nem érez, nem akar, nem tesz semmit, nem reszket, nem fél, nem remél. Nincs az az arany, gyönyörűség, amelyért hajlandó volna lemondani szabadságáról. Ézt a szabadságot úgy értelmezi, ahogy Epiktetos sugallja neki:

„Libertas est, nulli rei servire, nulli necessitati, nullis casibus; fortunam in aequum deducere. Libertas est, non homines timere, non bestias; nec turpia velle, nec nimia; in te ipsum habere maximam potestatem.” Az erkölcsi függetlenség, a belső szabadság, az önfegyelem ajándékozza meg az embert a Legfőbb jóval, ezzel a halhatatlan kincssel, amely nem pusztul el, „nec satietatem habet, nec poeniten-

¹⁰¹ V. ö. Turóczi-Trostler József: *Magyar cartesianusok*. 5 ll.

tiam: nunquam enim recta mens vertitur, nec sibi odio est, nec quidquam, ipsa optima mutavit. Summum bonum in ipso iudicio est, et habitu optimae mentis, quae cum suum habitum implevit, finibus se suis cinxit consummatum est summum bonum, nec quicquam amplius desiderat..." (*Meditatio Stoica, De Conditione Temporis Praesentis, Ad Amicum*. Francofurti ad Moenum, 1673.)

Abban, amit Moller mond, sok a stoikus közhely, terminológiai hagyomány, alkalmi pátosz, de a mögöttük élő érzület még ma is megkap természetes elemi őszinteségével.

Comenius történeti helye is itt van valahol. Az ő küldetése nem merül ki pedagógiai programokban, elméletben és gyakorlatban, módszerek tökéletesítésében: valójában egy beláthatatlan európai kar vezetője; számtalan ember nevében beszél. Van egy sereg termékeny fikciója, amely halhatatlanná tette a nevét. Szenvedélyes következetességgel keresi azt a pontot, ahonnan nem kiemelhetné, hanem újra rendbe hozhatná a sarkaiból kiforgatott világot. Ott szeretné folytatni, ahol a vallásos humanisták abbahagyták: befejezni s egyetemesíteni a kereszténység reformációját, összeegyeztetni Krisztust és a világot, az Evangéliumokat és a profán tudományt. Mindenekelőtt pedig szeretné kibékíteni egymással a népeket és felekezeteket; nyugalmat akar, békét az istennel, békét az emberekkel, a természettel. Ezen a ponton kapcsolódik bele a középkor óta meg nem szűnő irenikus és kiliasztikus mozgalmakba, találkozik paracelsistákkal, teozófusokkal, krisztoszófusokkal, rózsakeresztesekkel, böhmistákkal, a létező vagy csak könyvéletet élő „societas christianá“-kkal, „collegium lucis“-okkal, a nagy utópiák, a „Christianopolis“-ok, „Civitas Solis“-ok, „Macariá“-k szerzőivel. Eszközei: egyetemes nyelv, amely megszüntetné a bábéli zűrzavart; egyetemes tudomány, amelyben együtt lenne minden tudás, a legfenségesebb s legközönségesebb, az első és utolsó, látható és láthatatlan dolog, amely együttvéve a külső és belső világ tükrét jelentené (Pansophia); egyetemes iskolák; egyetemes kollégium; a jó európaiak, az egyetemes kultúrmunka megszervezése. Amerre megfordul, a felekezet- és nemzetközi megértés mellett izgat. Célkitűzéseiben eleitől végig stoikus hagyományra támaszkodik. Amikor elindul, a Stoa intellektuális fénye világítja be az útját, a Stoa humanitás-gondolata, egyetemessége bátorítja, aminthogy pedagógiai alapelve (a nevelés a külső és belső természetnek megfelelően történjék) is rokon a Stoáéval. (Seneca ifjúkora óta kedves írói közé tartozik.)

Van Comeniusnak egy kevésbé ismert munkája (*Labyrint Sweta a Lusthauz Srdce*, 1623):¹⁰² első része allegorikus szatíra, a második pedig keresztény utópia a Campanella szellemében, a

¹⁰² Első kiadása 1631 s. l.; modern német fordítása: *Das Labyrinth der Welt und das Paradies*. [Zdenko-Baudnik.] Jena. 1908; magyarul: *Világ Labirintusa és Szív Paraditsoma...* [Rimány István.] Pozsony, 1805.

misztikus Joh. Val. Andreae (*Peregrini in patria errores*, 1618; *Civis Christianus*; *Rei publicae Christianopolitanae descriptio*, 1619) szellemében.¹⁰³ Azonkívül meglátszik rajta a barokk fényhomály és fegyelmezett mozgalmasság közelsége. Hőse a Zarándok. Útitársai — Mindentudó és Csábítás — felviszik egy magas toronyba s megmutatják neki a Várost, elvezetik Fortuna palotájába, a Bölcsesség várába; megismertetik vele a Világot, társadalmi és politikai szerkezetét, minden intézményét, osztályát, feltárják előtte kimeríthetetlen gazdagságát, de egyúttal ki is ábrándítják belőle: ez a Világ minden létező Világ között a legrosszabb. Véletlen és vakszerencse uralkodik rajta, profán tudománya nem boldogít, teológiája nem kalauzol istenhez, orvosai nem gyógyítanak, aranya békó és teher, igazságszolgáltatása elhomályosítja az igazságot, hazug a békéje, kegyetlen a háborúja, minden csupa zűrzavar, rendetlenség, alakoskodás, hiábavalóság, tülekedés címért és rangért. Még bölcs Salamon sem állja ki a próbát. Zarándok hazatér. Marad végső menedéknek: a Praxis Christianismi, a Contemptus Mundi, az Amor Christi, a Keresztény Stoa nyugalma, az unio mystica boldog csöndje. A *Labyrinthus* többet láttat az igazi, rejtett Comenius szívéből, mint pedagógiai művei együttvéve. Vezető gondolataihoz később is vissza-visszatér (*Centrum securitatis*, *Renuntiatio mundi*, 1633; *Via lucis*, 1641), a legemberibb, legszemélyibb meggyőződés hangján szellemi végrendeletében (*Unum necessarium, scire quid sibi sit necessarium in vita et morte et post mortem*, 1668). Tudja, hogy az egyéni s emberi békének elengedhetetlen feltétele a felekezeti béke, ezért az európai unionistákkal együtt dolgozik a megteremtésén (*Haggaeus redivius*). Lélekben vagy szellemi ügynökei révén ott van mindenütt, ahol napirendre kerül a béke s a kölcsönös megértés ügye.¹⁰⁴

Ismerjük Comenius magyarországi hatásának, személyi vonatkozásainak, négyesztendő sárospataki működésének külső történetét,¹⁰⁵ tudjuk, hol tanították, hányszor adták ki vagy értel-

¹⁰³ A szellemi háttérhez és összefüggésekhez: G. Beisswänger: *A. Comenius als Pansoph*. Stuttgart, 1904. — M. Möhrke: *J. A. Comenius u. J. V. Andreae*. Leipzig, 1904. — J. Kvačala: *Die pädagogische Reform des Comenius in Deutschland...* Berlin, 1903/4. — U. a.: *J. A. Comenius*. Berlin, 1914. — Will-Erich Peuckert: *Die Rosenkreutzer*. Jena, 1928. 194 ll. és: *Pansophie*. Stuttgart, 1936. — A. Heyberger: *J. A. Comenius. Sa vie et son œuvre d'éducateur*. 1928. — H. Staedke: *Die Entwicklung des enzyklopädischen Bildungsgedankens u. die Pansophie des C. Leipzig*, 1930. — D. Mahnke: *Der Barock-Universalismus des Comenius*. Zeitschrift für Gesch. der Erziehung u. d. Unterrichts. 1932, 61 ll.

¹⁰⁴ V. ö. J. Kvačala: *Irenische Bestrebungen zur Zeit des dreissigjährigen Krieges*. (Acta et commentationes Imp. Universitatis Iurievensis... 1894, Nr. 1.). — Peuckert: *Die Rosenkreutzer*. 1928.

¹⁰⁵ Szinyei Gerzson: *A sárospataki iskola Com. előtt és idejében*. (Sárospataki Lapok, 1892.); *Com. Sárospatakon* (u. o., 1894.). — Kva-

mezték magyarul könyveit. Azt viszont csak sejtjük, milyen mértékben hatottak kezdeményezései a magyar kultúrrétegekre, milyen mértékben segítették kialakítani a protestáns tanárok világképét, életformáját. Semmiesetre sem tűnhettek el nyomtalanul. Eszméinek, személyiségének varázsa elől nem zárkózhatott el senki, aki megismerkedett vele vagy a közelébe került. Legjelentékenyebb sárospataki munkatársa a puritán Tolnai Dali János.¹⁰⁸ 1638-ban tért vissza hazájába Angliából, ahol egy angolokból s németekből álló lelkes csapat — közöttük Tolnai néhány barátja — divatba hozza Comeniust. Comenius híve, mielőtt még látta volna. Sárospatakon aztán a közvetlen érintkezés, az eszmei egyezések és elvi ellentétek reálisabb tartalommal töltik meg a személyfeletti képet. Nem volna nehéz feladat Tolnai tartása és érületi hűsége mögött felfedezni Comenius példáját. Az ortodoxia csak a névben téved, de nem a lényegben, amikor a titokzatos s mindmáig megfegtetlen Rózsakeresztes-mozgalommal hozza kapcsolatba.

Gyulafehérvárott működik egyideig Joh. H. Alsted (1588—1638),¹⁰⁷ Comenius egykori hernborni tanárja és elvbarátja, meg Joh. H. Bisterfeld (1605—1655),¹⁰⁸ Leibniz előkészítője, a legjelentékenyebb comenianus. Formai fenntartásokkal, de a Comenius szellemében szolgálják a közös eszmei programot . .

A keresztény Stoa, a békevágó láthatatlan Egyháza nem ismer nemzet- és országhatárt. Uttörő német polgárai közé tartozik David Pareus heidelbergi teológus. A protestáns unió ügyének szenteli életét. Hatása Magyarországra is kiterjed. Levelezésben áll magyar híveivel s Bethlen Gáborral. Több magyar disszertáció viseli a nevét. Tanítványai közül kerülnek ki, leg híresebb művére, az *Irenicum*-ra,¹⁰⁹ támaszkodnak a magyar „harmonisták” és „unionisták”. Terjedelmében átfogóbb, európaiabb, hatásában maradandóbb a Martin Bernegger működése.¹¹⁰ A strassburgi egyetem tanára. A német barokk-humanizmus

csala: Comenius és a Rákócziak. (Budapesti Szemle, 1889.); J. A. Comenius. 1914, 68 ll. — H. Schönebaum: Comenius bei den Rákóczi in Sárospatak. 1930. — Rácz Lajos: Comenius Sárospatakon. Budapest, 1931.

¹⁰⁸ L. róla: Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Budapest, 1911.

¹⁰⁷ J. Kvacsala: J. H. Alstedt. (Ung. Revue. 1889.); F. W. E. Roth: J. H. Alstedt. (Monatshefte der Com. Ges. 1895.)

¹⁰⁸ Kvacsala János: Bisterfeld János H. életrajza. Budapest, 1891.

¹⁰⁹ Samarjai János 18 cikkelyt fordított belőle. (Magyar Harmonia, Az az, Augustana és az Helvetica Confessio Articulusinac egygyező értelme . . . Pápa, 1628.)

¹¹⁰ V. ö. A. Reifferscheid: Briefe G. M. Lingelsheims, M. Berneggers u. ihrer Freunde, I. Heilkronn, 1889. — Bünger: M. Bernegger. Ein Bild aus dem geistigen Leben Strassburgs. Strassburg, 1893. — Jos. Trostler: Ungarns Eintritt in das literarhistorische Bewusstsein Deutschlands. (Deutsch-ung. Heimatsblätter, 1933, 67 l.) — Az európai összefüggésekhez: E. Preissig: Der Völkergedanke. Wien, 1931. (Schriften der phil. Fakultät der Univ. Prag, 9. Bd.)

vezető alakja. Tacitus *Germania*-járól tartott előadásai (könyv-alakban 1640) új fejezetet nyitnak a német nemzeti érzület történetében. Minden gondolatával benne él a keresztény Stoa kontinuitásában. Végso célja az egyetemes kereszténység. Előre látja a Harmincéves háború borzalmait. Meggyőződésének egész páto-szával fordul Európa süket lelkiismeretéhez (*Tuba pacis*, 1621). Elítéli a katolikus ellenreformációt, a türelmetlen protestáns ortodoxiát, az erőszakos térítés minden formáját. Jelszava: béke és vallási türelem: „Mindenki éljen a maga meggyőződése szerint, ne zavarjon senkit vallása gyakorlásában, a sötétben bujkálók örüljenek a maguk sötétségének, a világosságban élők a maguk világosságának, tartsanak békét mindenkivel. Aki pedig igazságtalan béklyónak érzi ezt a békét, aki tűzzel-vassal irtaná ki a más valláson levőket, az megrendíti az emberi társadalom alapjait.” Ez a békeszózat egyelőre ugyan szép hiábavalóságnak bizonyul, de hangja utat talál a magyar Bethlen Miklóshoz, a német Leibnizhez.

Bernegger baráti és tanítványi köre lassanként láthatatlan német akadémiává tágul. Tagjai írók és tudósok: Moscherosch, J. V. Andreae, Kepler, M. Opitz, Molnár Albert. Közvetlenül a közvetve tanítványa, Harsdörffer útján egyik szellemi irányítója a Nyelvművelő Társaságoknak és Költői Rendeknek, amelyeknek titkos programmja a lélekművelés és békeszerzés körül forog. Az ő iskolájában tanul kultúrfejelemet, keresztény stoicizmust, antik-tiszteletet, az ő elnöklete alatt disputál egy sereg magyar diák Tacitusról, Sallustiusról, történeti-politikai kérdésekről. Az ő házában él a pozsonyi származású Schödel Márton s az ő gazdag könyvtárának felhasználásával foglalja össze, rendszerezi a kor teljes hungarológiai tudását (*Disquisitio Politico-Historica, De Regno Hungariae*... Strassburg, 1629)... A szellem útjai kiszámíthatatlanok, de végül mindegyik célhoz ér. Spiritus flat, ubi vult...

Berneggerrel elhagyjuk a nyílt, tiszta Stoa körét s egy olyan világba lépünk, ahol inkább egyezményes, profán formái uralkodnak. Ezek közé tartozik az államrezon, a *Politica Christiana*, az udvariság, úgy, amint a spanyol Guevara, Gracián és nyugat-európai iskolája közvetíti, úgy, amint termékeny atmoszferikus háttérül szolgál Pázmánynak, Zrínyinek, Rimaynak, az udvari és társas-költészetnek, Gyöngyösinek, a történetiszemléletnek. Megvilágításuk egy következő dolgozatra marad.

Turóczy-Trostler József.

Christlicher Seneca.

Die Rezeption der römischen Stoa gehört zu den fruchtbarsten, folgeschwersten Ereignissen abendländischer Geistesgeschichte, ihre Erforschung aber zu den „grossen“, noch immer ungelösten Aufgaben unserer Wissenschaft. Zwar hatte Dilthey schon vor Jahrzehnten die tiefsten Zusammenhänge aufgedeckt, die Kontinuität des stoischen Gedankens, seine Bedeutung für die Entstehung des modernen Weltbildes erhellt, doch musste er dabei weite Bereiche des von ihm ab-

geschrittenen Raumes unberücksichtigt lassen. Zwar tragen die meisten der neuen Untersuchungen zum Literaturbarock Europas, vorwiegend Deutschlands, der Gegenwart und Mitwirkung Senecas bei den grossen geistesgeschichtlichen Vorgängen Rechnung, doch beschränken sie sich in der Regel auf Andeutungen, Wiederholung oder Neuprägung von längst Bekanntem, auf Interpretation von Einzelercheinungen, Formen (Roman, Drama), von isolierten Begriffswelten (Barockheroismus, „höfisch“) unter dem Aspekt ihrer stoischen Bedingtheit, ohne bis zur letzten Gesamtschau vorzudringen.

Wie so viele meiner Altersgemeinschaft Dilthey verpflichtet, aber literarhistorisch interessiert, möchte ich, soweit das bei einem völligen Mangel an Vorarbeiten überhaupt möglich ist, zumindest für ein abgegrenztes und überschaubares Gebiet — das ungarische Geistesleben des XVII. Jahrhunderts — Erschöpfendes leisten, und biete als ersten Ertrag meiner Forschungen eine vorläufige geistesgeschichtliche Bestandesaufnahme. Sie gehört in eine Reihe mit meinem früheren Arbeiten über „Anfänge der ungarischen Persönlichkeitsdichtung“, „Anfänge der ungarischen Geschichtsprosa“, „Entdeckung der ungarischen Sprache“, „Europäisierung des ungarischen Geistes und ihre ersten Formen“, „Ungarische Cartesianer des XVII. Jahrhunderts“, die alle versuchen, den Ort Ungarns im geistigen Koordinatensystem Europas zu bestimmen.

Das ungarische Geistesleben kennt keine Gotik, keine Renaissance und keinen Humanismus, daher auch keinen Barock im westlichen Sinn. Seine Auseinandersetzung mit den fortreizenden Mächten griechisch-römischer Antike geht notwendigerweise nach ganz anderen Gesetzen vor sich. Während es sich griechischer Welt nur zögernd, in seltenen Situationen erschliesst, nimmt es Römisches bis zuletzt umso williger auf. Vergil ist aus ungarischer Epik und Idylle, Horaz aus ungarischer Odendichtung, Livius aus ungarischer Geschichtsschreibung ebenso wenig wegzudenken, wie Cicero aus der Kunst rhetorisch gehobener Prosa. Das Gleiche gilt von Seneca, der als Stellvertreter der gesamten römischen Stoa, begünstigt durch das Pathos einer tiefsten Verwandtschaft in Gesinnung und Willenshaltung, formend auf breite Schichten des geistigen Ungartums eingewirkt hat.

Es sind die gleichen Einflussbahnen, dieselben trüben und klaren Quellen — Exzerpte, Florilegien, Sentenzensammlungen —, wie im übrigen Europa, die stoisches Gedankengut seit dem Ausgang des Mittelalters dem ungarischen Geistesleben ins Geäder strömen lassen. Einige von ihnen sind durch den hohen Namen des Erasmus legitimiert. Es ist der Text seines „Cato“, der immer wieder übersetzt und bearbeitet, es sind seine „Flores Senecae“, die unermüdlich geplündert werden. Seinen Anregungen folgt die stoische Provinz der Honterus, Valentin Wagner, Chr. Schesäus in Siebenbürgen. In den gleichen Strom mündet die „reine“ Stoa des Epiktet, dessen „Enchiridion“ in Kolozsvár, und Cebes, dessen „Tabula“ in Brassó (Kronstadt) herausgegeben wird. Zu ihren europäischen Wegbereitern gehört der Ungar Mattheus Fortunatus durch seine Ausgabe von Senecas naturwissenschaftlicher Schrift (1529). Calvinistische Religiosität vermittelt eine christlich durchsetzte Stoa. Seneca erscheint in protestantischer Predigt und erbaulichem Schrifttum gleich seinen Nebenbuhlern, Plato und Aristoteles, als Eideshelfer, als Zeuge gegen katholische Widersacher, als gerufener Schatten ohne Hintergrund, doch verrät ein neues Gefühl der Distanz das menschlich intimere Verhältnis, in dem zumindest die Besten der Zeit zu ihm stehen. Dieses alles bereitet letzten Endes den

„unverdunkelten“ Seneca vor. Seine Stunde schlägt um die Wende des XVI. zum XVII. Jahrhundert. Jetzt, inmitten grösster politisch-nationaler Bedrängnis, Gewissensnot, Türkegefahr wird er, was er schon einmal vor Jahrhunderten nach dem Zusammenbruch des Imperiums gewesen, wieder Führer zum heiligen wie profanen Heldentum, Lehrer, Wegweiser zur Idee der Gleichheit und absoluten Freiheit im Leben wie im Sterben, zur unerschütterlichen Ruhe des Gemüts, der tranquillitas animae, zur Triebbeherrschung, letzte unantastbare Zuflucht. Es ist die Zeit der gemeineuropäischen Seneca-Renaissance. Ihr Chorführer heisst Justus Lipsius. Sein Seneca-Brevier, das er dem Erasmus nachschreibt, gilt in Ungarn als Offenbarung, an seinem Handbuch der stoischen Philosophie, an seiner Politik, an seinen „Monita et exempla“ bilden sich Generationen ungarischer Politiker und Intellektueller, seine Schrift *De constantia* findet bis ins XIX. Jahrhundert hinein Übersetzer. Die Christianisierung der römischen Stoa kommt zum Abschluss. Der letzte Rest des Heidnischen scheidet aus ihr. Seneca erhält das Vorzeichen „christianus“. Es geht hier nicht mehr um ein Zusammenleben, sondern ein gegenseitiges Durchdringen von römischer und christlicher Ethik. Der englische Bischof und Satiriker Joseph Hall zieht erstmalig alle Folgerungen aus der neuen Situation („Seneca christianus“). Er beherrscht das protestantische Europa. Der „Seneca christianus“ des Jesuiten Joh. Baptist Schellenberg (1637) ist hingegen im Barockreich der Habsburger beheimatet. Er verdichtet den Gehalt der Moralischen Briefe zu 38 leicht fassbaren Kapiteln. In Ungarn ist ihm reiches Nachleben beschieden (Neuauflagen, Übersetzungen). Eine Bearbeitung des XVIII. Jahrhunderts in Versen stellt ihn sogar in den Dienst nationaler Erziehung und gegenbarocker Gesinnung.

Am Ausgang des Jahrhunderts setzt eine ungeahnte ungarische Spätblüte der römisch Senecanischen Stoa ein. Sie hat ihr Quellgebiet und genaue Entsprechung in Österreich und dem katholischen Süddeutschland. Die Atempause nach dem Sieg der Gegenreformation und des politischen Absolutismus, Unbehagen an Hader und Krieg, Friedenssehnsucht, Heraufkunft einer neuen beschaulichen Bücherwelt und andere Gründe gesellschaftlich-psychologischer Natur bringen sie zur Entfaltung. Ihr speisender Mittelpunkt ist die Universität zu Nagyszombat (Tyrnau), ihre Träger hauptsächlich Jesuiten. Sie wissen um Plato und Aristoteles, um deutsche und spanische Mystik, neue Naturwissenschaften, Descartes, Leibniz, sie dringen bis zur ersten ungefähren Grenze des Rationalismus vor, entnehmen ihm, was nicht gegen Kirche und Dogma verstösst, doch ihr Leitstern heisst Seneca. Ihre Traktate und Betrachtungen muten an wie Varianten eines einzigen Urtextes. Sie kreisen um eine und dieselbe Leitmotivik: Weltangst, Unruhe der Seele, Verwirrung des Gefühls, Unberechenbarkeit des Fortuna-Gesetzes, Aufstieg und Fall, und als Gegenbild dazu: Geborgensein in Gott, das beglückende Reich des stoisch gefesteten, beherrschten Christenmenschen. Sie überschreiten die Schranken der Theorie und verwirklichen im Leben das Ideal des asketischen und stoischen Weisen. Sie sind Bürger einer übernationalen Weltrepublik, doch schon versuchen sie sich mit ersten Evokationen ungarischer Vergangenheit und statten zeitnahes Heldentum mit Zeichen eines antiken Heroismus aus. Ein stilles, beruhigendes Pathos strömt aus ihnen in Nachbargebiete nationalsprachiger Dichtung.

Als sollte längst Versäumtes nachgeholt werden, staut sich in engstem Raum Altes und Neues: Erasmus und Justus Lipsius, Guevara und Gracian, Hugo Grotius und Barclay vereinigen sich zu einem Chor

stoisch geleiteter Stimmen. Auch seltenere Namen finden sich ein: der Belgier A. A. von Sarasa, dessen „Ars semper gaudendi“ die strenge Pflichtenlehre in eine mildere Sprache übersetzt, der Spanier J. Eusebio Nieremberg, der Augustinus, Thomas a Kempis, Inigo, den Tauler, Seuse, Jean van Ruysbroek, Christus- und Marienmystik mit Platonismus und Stoa in Einklang zu bringen weiss, Diego Saavedra, dessen barock-emblematischem Bilderbuch die Moralischen Briefe zugrundegelegt werden. Die Trostschrift des Boethius, dessen stoische Hoheit und platonischer Eros auch noch heute gefangen nehmen, findet ungarische Kunder. Sein Nachfahr Petrarca hatte Jahrhunderte hindurch nur als Schöpfer einer unsterblichen Liebesterminologie und Dichter der „Sieben Busspsalmen“ in das Leben der ungarischen Literatur eingegriffen, jetzt gewinnen ihm die platonisch-stoischen Dialoge seines Alterswerkes „De remediis utriusque fortunae“ begeisterte Leser. Selten stört in diesem Kreise Gehässigkeit oder Abwehr die Andacht zur Stoa.

Die alte protestantische Seneca-Überlieferung erhält neuen verjüngenden Zustrom von der Ethik und Seelenkunde des Cartesianismus her, der auf dem Umweg über die kalvinistischen Universitäten Hollands und deren ungarische Hörer hereindringt. Der selbständigste unter diesen Schülern, Nik. Apáti, dessen Hauptwerk „Vita triumphantis“ mit Unterstützung der Stadt Amsterdam erscheint, kennt drei Autoritäten: Descartes, den Mystiker Poiret und Seneca. Die Wegbereiter einer panirenischen Bewegung, David Pareus, Matthias Bernegger in Strassburg, Amos Comenius, der in Sárospatak, Altstedt und Bisterfeld, die in Gyulafehérvár lehren, sind Glieder einer unsichtbaren christlich-stoischen Kirche. Sie wirken unmittelbar durch Leben, Beispiel, mittelbar durch Werke und ungarischen Freundes- und Schülerkreis herüber. Der Kreis schliesst sich. — Wie solche reiche Stoff- und Ideenwelt sich in der nationalsprachigen Literatur auswirkt, soll in einem folgenden Aufsatz gezeigt werden.

Josef Turóczi-Trostler.

986

Kiadásért felelős: Turóczi-Trostler József.

25.673. — Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, Bpest. (F.: Thiering Richárd.)